Корнійчук
33C1 P37

Персональна колекція
Л. Я. Корнієнчук

LES MÉTIERS ET LES FABRIQUES EN OUCRAINE

PAR

S. PODOLINSKIY

РЕМЕСЛА Ј ХВАБРИКИ

НА УКРАЈІНІ

Зложив

С. ПОДОЛИНСЬКИЈ

Л. Корнійчук.

Корнійчук
33С1
Р37

РЕМЕСЛА Ј ХВАБРИКИ

НА УКРАЈІНІ

Зложив

С. ПОДОЛИНСКИЈ

ЖЕНЕВА
ПЕЧАТНЬА «РАБОТНИКА» Ј «ГРОМАДИ»
1880

КНЕУ
імені Вадима Гетьмана
БІБЛІОТЕКА

I.

Початок праці ј громадського житьтьа.

Відкільа почалась працьа? Це питанньа дуже цікаве, особливо дльа тих льудеј, котрі працьујуть і, јак то звичајно буваје з робітниками, працьујуть багато, навіть через силу. Чи була коли така пора на світі, шчо б льуде жили не працьувавши? Чи можуть коли знов такі часи настати? На це мусимо відказати: Ні, мабуть таких часів ніколи не було, шчо б льуде обходились конче без праці, ј не повинно бути, шчо б коли таке времја настало. Але в різні часи льуде працьували не так, јак тепер, іншиј раз лекше, але часто ј тьажче, і ми можемо мати певну надіју, шчо на дальші часи льудского житьтьа, можна буде впорьадковати працьу користнијшим робом дльа більшоји часті льудеј, ніж тепер. В оціј нашіј книжці ми ј хочемо трохи побалакати про те, јак в давнішчі часи була впорьадкована працьа, јак вона тепер ведетсьа і јакі најпотрібнішчі були б зміни в цім порьадку. В нашіј розмові ми најбільш торкатимемосьа до житьтьа ј долі працьујушчих льудеј на Украјіні, а між јіми до ремесників і робітників на заводах та хвабриках, бо про хліборобів мајемо думку поговорити осібно в іншому місті.

Шчоб дїти до найпершого початку праці, не треба навіть зупиньатись на перших прояваэх јеjі в льудскоjі породи. Чимало јесть тварів на світі, котрі працьујуть, неначе льуде. Певно одначе, шчо не всі тварі працьујуть однаково. Вовк, котриj бігаjе по ночах та хапаjе јагньат та іншу худобу, хоч він іншиj раз і дуже вимучитьсьа, поки здобуде своjу харч, усе ж не працьујe користно, а тілько грабујe. От јого біготні та шуканьньа нема на світі ніjакого здобутку: ні хліба більше не виросте, ні худоби не народитьсьа, ні jакоjі іншоjі вартісті не здобудетьсьа. Вовк зjість jагньа, або іншу худобу, і так воно j пропаде дурно. Так само j інша дика тварь, котра харчујетьсьа не мньасом, але поjідаjе траву та овошч, теж не збільшујe здобуток на землі. Але jесть і такі тварі, котрі справді працьујуть, напр. *бджоли*, збираjучи мед, котриj інакше дурно пропав би в квітках, або знов *комашньа*, розводьачи травjаних вошеj і видоjујучи jіх, неначе коров; *бобри*, будујучи греблі j збираjучи зерно j іншиj харч в засіки j оберегаjучи ті склади от даремноjі гнилі і т. д. Усі ці тварі справді працьујуть, може більш і користнішче, ніж інші льуде в старі часи j навіть теперечка.

Бо jак повернемо наш погльад у дуже велику старовину, аж до початків льудського житьтьа, то мусимо признатись, шчо в тім, шчо торкаjетьсьа до праці, льуде були з разу дуже подібні до вовків та іншого хижого звірьа. Вони бігали по лісах і били дичину, бродили по річках, ловльучи рибу. Все те вони поjідали j з того тілько j жили. З початку льуде не орали, не сіjали, навіть худоби не тримали. Таким робом, на подібjа вовків, вони не побільшали житьтьа на землі, а навіть рујновали jого; от через те, jак робітники, тодішні льуде стоjали на низчому ступні от бджіл, або комашні.

Не дуже то легко дізнатись, з чого саме почалась льудська працьа. Певно були такі часи, коли льуде,

подібно іншим звірьам, без жадного струменту, самими голими руками били дичину та ловили рибу ј пoјідали јіх сирими, без жадноји заготовки. У ті часи льуде шче ходили без одежі ј не мали ніјакого жильльа, окрім печер, та дуплів по деревах. Одначе по троху јакось то почалось, шчо льуде знајшли користнішим ходити на польуваньньа, та на рибалство не з голими руками, а з дејаким струментом. Знов не схотіли вони јісти страву сиру, тверду, та не смачну, а навчившись вогонь розводити, почали јеји пекти, жарити, та варити. А там вже швидко стали дејакі хати будовати і јакимсь подібьам до одежі своје тіло покривати.

Јак же ж, спитајете, воно діјалось зразу і јаким робом про такі давні річи дізналисьа? На це відкажемо, шчо дізнатись про початки праці можна було двома најголовнішчими способами. Першиј спосіб, це придивльуватись до того, јак тепер шче діјуть де јакі народи, котрі стојать на дуже низькому ступні, або так звані *дикі льуде*. Таких льудеј тепер шче јесть најбільш в *Австраліјі*, та в *південніј Африці* ј *Америці* та окрім того не мало в *занадто північних частинах Азіјі* (в *Сібіру*) та *Америці*. Дивльачись на јіх, неначе вспоминајемо ступні розвоју, через котрі пројшли освічені народи. У диких і тепер шче можна побачити багато цікавого в упорьадкуваньньу праці. Але најбільш дізнајутьсьа про різну працьу в льудеј при різних станьньах јіхнього житьтьа по другому способу: розшукујучи останки струментів і інших річеј, котрі трапльајутьсьа у шарах грунту, шчо осів на містах давнього житьтьа льудеј. Таких останків, і дуже різних, јак то струменти, останки харчу, частини одежі, посуди ј інше познаходили вже багато, најбільш під кількома шарами грунту, та мулу в печерьах, по долинах річок, над котрими були льудске оселі, або на дні озер, по котрих був колись звичај будовати села на пальах. Одні з најстарішчих останків колишнього житьтьа льудеј були знајдені в

північнij Францiji, в долинi річки *Сомми*, *Буше де Пертом*, а з озер в *Цьурихскому* озері в Швеjцарiji. Озернi жилльа знаjденi теж на Украjiнi *Кибальчичем* більа *Селишча* по берегам Трубаjла в Переjаславському повiтi Полтавськоji губернiji. [1]) Окрiм того були знаjденi льудскi черепа в печерьах. (Наприклад у *Кро-Маньон* i *Сольутре* у Францiji, *Енжие* в Бельгiji, *Неандерталь* в Нiмеччинi). Пiсльа того, за остатнiх двадцать років, багато де в jаких містах познаходили різнi річи, але в різних містах тi остатки були дуже не однакові. В инших, наприклад, усi струменти були зроблені дуже просто j грубо, тілько j було jiх шчо сокiри, молотки, ножi з обтесаного j не виглаженого камiньньа. *Каменскиj* знаjшов в Лубеншчинi поручь костi мамонта j камнi, оброблені льудськими руками. [2]) Мiж печерьами коло Кириловського манастира пiд Киjiвом jесть одна довжиноjу в 100 ступнiв, — а в нij знаjдено камньаниj струмент i черепки дуже не зручно зроблених руками горшків. Видно, шчо дакеко ранiшче манахiв по печерьах пiд Киjiвом жили дикi льуде. [3]) Камньанi річi знаjдени мiж iншими містами в *Острожскiм* повiтi на Волинi j в *Городницi* над Днiстром в східнij Галиччинi. Але навръад чи вони за надто давнi, бо поруч з ними трапльаjутьсьа вже черепки j навiть струмент iз металлiв. [4]) В других містах не знаходили нijаких металлiв (мiдi, заліза j пр.) i навiть нijакого слiду черепкiв, вугольа або чого iншого, котре б наводило на думку, шчо льуде вже знали вогонь розводити j страву варити. Знов в других містах камjаниj струмент був гарно зроблениj, виглажениj, трапльалось вугольа j iншi слiди вогньу. Шче ближче до наших часiв камjа-

---

[1]) Див. Мajнов. Антроп. виставка в Москві. Слово X. 1879.

[2]) Труды кіевск. археол. съѣзда, I, 147—152.

[3]) Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописцы. I, 249.

[4]) Дивись: Zbiór Wiadomości o Antropologii Krajowej Akademii w Krakowie I, 1877 стр. 8 т II, 1879 стр. 29.

ного струменту вже трохи, а замість јого більш бронзовиј (бронза то сплав із міді ј олива) ј окрім того трапльајутьсьа вже не тілько самі ножі, молотки та сокири, але ј мечі, наконешники до стріл (швигалок) і інші річи. Окрім струмента ј оружьжьа нерідко знаходьать і різні цьацьки з бронзи, напр. каблучки, сережки, осібні намиста не з бус, а з дрота срібного чі бронзового так звані *торки*. Бронзових річеј знајдено в нас особливо багато в Криму, та в могилах Перепетисі коло Хвастова ј над Росьју в Кијівськіј губерніј, та в могилах під Черниговом.[1]) Тоді вже звичајно знаходилось чимало ј черепків от горшків та мисок і шче останки от одежі або от неводів та сіток і от інших річеј зроблених з прьадива. На решті, в шче новішчих шарах грунта та в новішчих могилах знаходьать звичајно струменти ј оружьа вже не з бронзи, а ј залізні, та окрім того все крашче зроблене ј число різних річеј далеко більше.

Таким робом вчені льуде дільать тепер старосвітських льудеј по останкам јіхньој праці на три головнішчі доби або віка: 1) *Камјаниј вік*, подільаниј знов на а) добу *тесаного каміньа* ј на б) добу *каміньа виглаженого*. 2) *Вік бронзи* ј 3) *залізниј вік*.

Так само ј у диких льудеј в теперешні часи, а особливо в те времьа, јак јіх саме познаходили, т. ј. в XVI-ому ј XVII столітьу, в інших між ними позаставали шче камјаниј струмент, у других знов бронзовиј, у третіх вже залізниј. Де јакі з старих писателів, і навіть і між новішчими, говорьать, что інші з диких народів, у тој час, јак вони јіх у перше побачили, не знали шче навіть і вогньу розводити. Але чи је тому правда, не можна допевна дізнатись. У кожнім случаји, в нај-

---

[1]) Див. у Mortillet, Rev. Scient., № 21, 1879, і *Мајнов*. Антроп. Виставка в Москві *Слово* X, 1879. Труды Кіевск. Арх. С. I, 185—224. Чтен въ Общ. Нестора, I, 259.

першу добу свого житьтьа, у так званиј вік тесаного камінья, від котрого ми мајемо за најголовнішчі останки кремјані сокири, ножі ј покриті смугами от тих струментів кістки різних, тепер вже погинувших тварej (величезні слони, відмеді, олені), льуде шче вогньу не знали. Навчились вони јого розводити, тручи або крутьачи один об другиј два шматки сухого дерева, аж поки вони не запальатьсьа. Мабуть одначе до цього льуде дішли не швидко післьа початку виробки камньаного струменту, бо на більшіј часті останків страви із тијеjі пори не видко сліду вогньа. Можна думати, шчо вогонь робити льуде вивчились вже с початку пори тесаного камньа, а ганчарувати почали вже в добу камінья виглаженого.

Другиј вік, званиј *бронзовим* почавсьа від того часу, јак льуде навчились витопльувати мідь і оливо з руди, а скінчивсьа вже дуже не рано, бо звісно, шчо навіть Греки ј Римльане в перші часи шче не знали добре з залізом обертатись. Вже з початку бронзовоjі пори льуде знали ганчарувати усьуде. З разу вони вміли тілько жарити мньасо ј іншу страву на откритім вогні, або пекти јеjі в попілі; але не забаром почали обертати мньасо шче вохкоју шкуроју тварі, або короју з дерева. Што б те, чим обертали не перегорало занадто швидко, јого обмазували мокроју глиноју, чи іншоју землеју. Це ј јесть початок ганчаруваньньа ј таких чудних горшків тепер вже знајдено кілька штук. Заразом, і теж мабуть шче до бронзи, в кіньці доби виглаженого камінья, почались і другі праці, јак то виробка неводів і сіток дльа рибальства ј різного оружьжьа дльа польуваньньа. Мабуть шчо вже тоді льуде приручили до себе собаку, а при јеjі помічі незабаром і іншу худобу.

Хліборобство почалось вже далеко пізнішче, але все шче в бронзовиј вік. Справді в останках Швејцарських озерних сел, навіть таких, де шче заліза не маје, не рідко вже знаходьать хліб в зерні, або навіть і грубо

потовчениј камінем. В бронзову ж добу повинни були придумати ј перші, дуже прості верстати дльа тканьа ј багато іншого струменту, јак дльа хліборобства, так і дльа ремесничноји праці.

На решті третьа пора, *залізна*, јак думајуть інши вчени, почалась більа 4000 років до нашого часу ј за цеј, не дуже довгиј строк, працьа чоловічьа от шче дуже великоји грубості, на јакіј вона була при кіньці бронзового віка, дійшла до свого теперешнього стану.

Одначе дійшла вона до јого не з разу, а дуже по троху. Јак ми вже казали, з разу льуде жили самим польуваньам та рибальством. Навіть і тепер шче јесть дејакі Індійці в Америці ј інші породи льудеј, котрі, дарма, шчо вже знајуть робити залізниіі річи, не призвичајутьсьа не тілько до хліборобства, а навіть не хотьать і худоби содержати. З другого боку одначе, ми знајемо через останки знајдені в озерних селах Швејцаріі ј теж із дејаких міст старих греческих пісень, шчо льуде вже знали хліб сіјати навіть і в такі часи, коли шче добре не вміли заліза кувати. Цьому певно не здивујетьсьа усьакиј, хто бачив, јак оруть деревјаноју сохоју в Московшчині ј навіть в нашому украјінському Полісьсі.

Шчо залежить до најперших жильців Украјіни, то, при теперішнім знатьті нашім, важко шче сказати до певне, коли в нас оселились льуде ј коли почали працьувати. В усьакім разі навіть по тому, шчо знајдено в Лубеншчині, видно, шчо льуде там робили вже кремјаними струментами, коли шче там жили великі слони —*мамонти*. За остатні часи знајдено в Польші чимало міст, де поручь з кістками мамонта лежать кремјані струменти. Між іншими граф *Завиша* знајшов велику печерьу з кількома тисьачами кремјаних ножів і великим числом кісток мамонта. Він і назвав јеји *печероју мамонта*. [1])

---

[1]) Дивись у Mortillet. Revue scientifique № 18, p. 1879.

Ті речі, шчо знајдені в печерьах і домовинах Кијівськоји губерніји показујуть на те, шчо ј в дуже давні часи льуде там були далеко освіченішчі, ніж на схід от Дніпра ј близько підходили по своји праці до жильців західньоји Европи. Так напр. камньаниј струмент одноји доби, вже виглаженијв Кијівскіј губерніји, буваје шче тілько грубо обтісаниј на схід от Чернигівшчини. Під Кијівом вже в дуже давні часи робили горшки на ганчарному верстаті, а мертвих почали ховати в домовини шче до початку бронзового віка. На схід од Дніпра за ті часи шче овсім не знаходьать домовин, а сокири невиглажені ј без дирок дльа сокиришча. В добу бронзи річи, знаходжені під Кијівом, теж мајуть велике подібја до західно европејских і дуже одрізньајутьсьа от річеј знајдених в східніј Россіји, мајучих на собі јакијсь азијатськіј характер [1]). На решті одначе думајуть, шчо бронзовиј вік був дуже не довгиј на Украјіні ј залізниј наступив швидко післьа камньаного. Гарно зробльани *мідні* річи, котрі інший раз знаходьатьсьа, переходили до нас от Угрів, котрі принесли з собоју із Азіји звичај робити струмент не із бронзи, јак в західніј Европі, а з чистоји міді; струмент тој в загалі доволі гарно зробленијв,—та воно ј не диво, бо Угри прајшли до нас вже піздно, в IX віку післьа Христа. Післьа початку залізного віка на Украјіні, залізо витопльувалось хіба тілько по берегах *Припьаті*, в загалі ж оружьжьа привозили от Греків і воно було далеко крашче, ніж зроблене в дома. Тільки вже пізнішче Кијівські Польане навіть славились своіми мечами.

Тим часом одначе не треба думати, шчо б ремесла почались тілько від часів заліза або хліборобства. Шче, јак жили льуде польуваньам та рибальством, вони незабаром почали працьувати над виробкоју різного струменту. У перші часи повинно бути, шчо кожниј чоло-

---

[1]) *Пантьухов.* Санітарна Топографіја ј Статистика Кіјіва. 1877, стр. 88.

вік сам собі робив камньані сокири або луки та швигалки, чи невода ј тканиці. Але ј тоді вже іншиј раз мабуть приходилось у сімјі, чи в невеличкіј громаді, шчо дејакі льуде робили цеј струмент не тілько дльа себе, але часом і дльа других. Такиј поділ праці з початку робивсьа двојаким робом. В перше через те, шчо не кожен струмент, навіть і дуже простиј, напр. лук та швигалки, міг бути зробленијкожним чоловіком однаково гарно. В загалі ці прості струменті ј оружьжьа, особливо луки, зовсім не так легко робити, јак з разу здајетьсьа, а гарне оружьжьа, навіть в најперші часи житьтьа льудеј, мало велику вартість. Кажуть, і тепер у диких звичајно тілько дејакі льуде з усього племені вмијуть гарно виробльати струмент і оружьжьа; вони ј робльать јіх дльа останніх, котрі сплачујуть јім за те дичинoју, шкурами, рибоју і т. д. В друге знов, трапльались такі случајі, шчо дејакі з громадьан були скалічені або слабі дльа занадто тьажкоји, в ті часи, добучи харчів; тим часом вони могли сідіти та невід виплітати, або швигалки стругати. Таких льудеј теж годували за јіхньу працьу, а льуде крепкі, здорові, усьу своју силу прикладали до польуваньньа, до віјни з сусідами ј т. д. Таким робом початок, не тілько самим ремеслам, а навіть і дејакому поділу праці, був положениј в занадто раньньу годину громадського житьтьа льудеј.

Заразом з тим прејавились і перші начатки торгу, або хоч і не торгу, так обміну, напр. обміну дичини, риби ј інших здобутків на струмент, оружьжьа ј т. і. Окрім цього обміну між льудьми шчо належали до однијі громади, чи до одного племені, в бронзовиј вік почавсь і торг з чужими сторонами, іноді дуже далекими. З початку в Европі зовсім не було своји бронзи, бо там мајже не маје таких міст, де б оливо ј мідь трапльались по близу одно з одним. Через те бронзу привозили навіть дуже з далека, із за Індіјі, з полуострова *Малакки*. Тим то у старих бронзових мечів такі

малі ручки, шчо европеjським льудьам не ма за шчо добре j узьатись, бо в індусів, котрі ковали ті мечі, j теперечка руки далеко менші, ніж у наших льудеj.

Бронзові річи наjбільш знаходьать в західніj Европі, куди jіх привозили морем на судах, а в східніj і в Азіjі напр. в Сібіру, замість jіх знаходьать мідь, певно через те, шчо в тих містах великиj брак олива. Jак ми казали, навіть у девьатому столітьті післьа Христа, Угри, jак приjшли з середньоjі Азіjі на своjе теперешне жильльа, то шче не вміли обертатись з залізом, а увесь струмент у jіх був мідниj і бились вони мідними мечами j дерево рубали мідними сокірами. [1])

Певно шчо не тілько не кожен чоловік, але не кожна громада, навіть не кожне племjа само дльа себе виробльало бронзовиj або мідниj струмент, бо не всьуде jесть мідь та оливо j не всі були знаjемі до потрібноjі дльа цього праці. Через те подібні річи мабуть і дали перший початок торгові, котриj одначе в раньші часи житьтьа льудського маjе дуже чудниj характер. Льуде з початку жили за надто одрізньані один от одних, невеличкими громадами, котрі раз у раз ворогували j бились між собоjу. Тим часом між jіми j тоді вже буваjе торг, хоч і не усьуде. [2]) Певно, грошеj тоді шче не було j річи просто обміньували одни на другі, напр. струмент та оружьжьа на хліб, чи одежу. Звичаjно робили так: Льуде одного племені несли свіj здобуток на кордон другоjі громади, з котроjу вони хотіли торгувати, ложили своjі річи на земльу, а сами ховалисьа не по далеку в лісі, чи за скельами. Тоді ті льуде, до котрих принесені були річи jім потрібні з свого боку виходили з хованок і приносили, з собоjу те, шчо вони хотіли

---

[1]) Більшу частину сказаного про бронзовиj вік ми взьали із торішніх лекціj G. de Mortillet в Парижскому Антропологичному товаристві.

[2]) Славниj мореплаватель *Кук* в інших дикарів Австраліjі не знаjшов ніjакого розумінья про міновиj торг. Так саме говорьать і ті, хто в перший раз бачили *Остьаків* у *Сібіру*.

дати в обмін і собі одходили. Коли б вони самі доторкнулись до принесених чужими річеј, то зараз би почалась велика біјка ј віјна між обома громадами, а так прибувші виходили ј дивились, чи јім доволі дајуть в обмін за јіхніј товар. Јак шчо вони думали, шчо можна тим задовольнитись, то забирали тој товар з собоју, а свіј кидали на місті, а самі одходили. Коли ж јім здавалось, шчо јім дајуть дуже трохи, то не торкајучись ні до одного з двох товарів, вони отходили назад і знов ховались та чекалй, чи принесуть јім більше. Јак шчо не приносили, тоді вони забирали свіј товар і одходили до дому. Таким робом увесь торг проходив без того, шчо б продавці ј покупачі промовили між собоју хоч одно слово; такиј був тоді великіј страх до чужих льудеј. Такиј страх одначе був не тілько в најстарішчі часи, але протьагавсьа ј далеко пізнішче, так напр. в старому Великому Новгороді німецькі купці мали свіј осібниј двір, не наче невеличку кріпость, в котру руських льудеј не пускали.

Коли більша часть льудеј перејшла от бродьачого стану до хліборобського, от пори бронзи, до пори заліза, відносини льудеј між собоју знов стали трохи інакші. Торг між різними громадами ј племенами, котрі стојали на доволі рівних ступньах розвоју, мало побільшав, а може в інших містах шче ј поменшав трохи, бо хліборобські громади скоро самі стали виробльати трохи не все дльа јіх потрібне. Тим часом одначе јесть міста, де нема напр. заліза, або де не вміјуть јого витопльувати, јак напр. і досі на більшіј части Украјіни, або знов де нема соли, јак в усіј середніј Московшчині; в такі сторони ті річи в усі часи привозились і роспродувались. Тим часом усе остатне, харчі, одежу, деревјаниј струмент, хати ј т. і. кожна хліборобська громада виробльала сама в себе, а потреби льудеј тоді шче були такі не великі, шчо вони мајже не користувались річами з далеких чужих сторін, јак напр. тепер чајем, кофе,

різними прьаношчамиј та іншим, јак кажуть, колоніальним товаром. Дејака дорога одежа, та посуда ј оружьжьа дльа кньазів та јіхніх товаришів војаків привозились із далека, але прості льуде обходились по більшіј часті здобутками својеіі власноіі праці.

Тим часом одначе ј тутки вже почав вбільшуватись поділ праці в громаді. Најголовнішчим робом льуде ділились на самісіньких хліборобів, та на таких, котрі, окрім праці над хлібом, заробльајуть шче ј јаким ремеслом, і на самісіньких ремесників, вже покинувших хліборобство. Так јак не в усіх хліборобських громадах потреби льудеј були однакові, то ј поділ праці через те в різних городах був дуже різниј.

Почнемо з жильльа. В најперші часи льуде жили хоч по лісах в дуплах дерев, а може ј на самих деревах, або шче частішче в печерьах, шчо знајшли готовими, або нарочито викопали. Не треба думати, шчо б житьтьа в печерьах ниньки вже до решту скінчилось. Не тілько між дикими, але навіть і в освічених сторонах, дејакі льуде живуть у печерьах викопаних в крутих берегах по над річками, іноді шче у камјаниј вік. Таке стародавне жильльа трапльајетьсьа шче по троху в Франціі по над ріками *Алве*, *Луароју*, *Вјенноју*, або в Іспаніі навіть в городах, напр. *Шинтильја* в провинціі *Альбасете*. І Славјане де в јаких містах шче не вијшли з печернього житьтьа, або крашче знов до јого вернулись. Так напр. висока вапньана гора, шчо панује над городом *Будоју*, проти *Пешту*, в Угоршчині, неначе дерево шашельами, проточена такими печерьами, в котрих живуть најбіднішчі із *Рајців*, т. ј. *Сербів*, котрих кілько тисьач оселилось на окрајінах города Буди. Так само чимало з робітників, котрі вирізујуть із гір, під *Одесоју*, мньакиј камінь, зложениј із останків морских черепашок, живуть самі в тих печерьах та переходах котрі вони повирізували. Певно шчо в усіх ціх випадках будованьньа жильа не силује до поділу праці, бо

звичајно кожен копаје печерьу тілько дльа себе та дльа своjеjі сімjі.

Не більше буваје звичајно поділу праці j при будованьні інших, трохи вишчих зразків льудського жильа, напр. *курінів*, або *jурт* чи *земльанок*. Звичајно j тут кожен сам дльа себе все робить.

По більшіj часті так само буваје j при будованьньу перших, најпростіјших хат, особливо в Славјанських земльах, де звичајно усі хати шче дуже малі j просто побувані. Більшу часть малих і курних хат в горах Бескидських і в Полісьсі властивці хат самі j побудовали. Але не так вже буваје наприклад в трохи багатших крајах південноjі Дніпровськоjі Украјіни, Херсонщчини або Галицького Поділья. Тутечка хати не рідко будујутьсьа в дві кімнати з цегельноју грубоју j комином, з гарно покритим околотом дахом. В таких случајах звичајно частина тілько праці робитьсьа самими хазьајанами, а дејакі другі річи робльать осібні, до того діла привичні мајстри.

Нема чого j казати, шчо городські будинки звичајно ніколи не будујутьсьа тими льудьми, котрі в jіх житимуть.

Подібне до цього ми замічајемо j на праці дльа виробки одежі. З початку льуде одьагајутьсьа в шкури звірьачі j кожен сам собі робить своју одежу. Та шче j досі багато де в јаких сторонах, в Европі, особливо в Славјанских земльах, та в Литві, усьа одежа, навіть обув, виробльајетьсьа в дома. В других містах, јак ми швидко побачимо, то j на Украјіні частина виробки одежі, напр. чобіт, шапок, баволньаних матеріj на спідниці, переходить до льудеj котрі не належать до хліборобськоjі громади. Нема чого j казати, шчо в городах тепер рідко хто не тілько сам дльа себе матеріју дльа одежі виробльаје, але навіть далеко не в кожніj сімjі вже можуть самі одежу шити. Нарешті j у селах дејакі річи повсігда шијутьсьа осібними кравцьами, кушнірами j т. п.

В тім шчо залежить до здобуваньа різних річеј потрібних на харч, то ми рідко вже знаходимо такі землі, де б наприклад в кожніј сімјі самі мололи, або товкли зерно на борошно дльа хліба. Звичајно в городах купльајуть хліб, а в селах кожен хазьајін везе своје зерно до млина. Тим часом в Украјінців в дејаких округів в Бескидських горах і досі в звичаји јісти хліб вівсьаниј із зерна, грубо потовченого дома. Житніј хліб в тих містах шче вважајетьсьа за велику роскішь. Певно, шчо от такого стану праці ј до звичајів городьан північнојі Америки, де навіть сімејні льуде часто в дома јісти не готовльать, а харчујутьсьа по гостинницьах, пројдено чимало ступнів в поділі праці.

Тим часом шче більші одміни от старих порьадків ми побачимо, коли придивимось до способів, јакими перевозьать вагу з одного міста на друге. Колись кожен чоловік сам на собі переносив усі своји річі, або віз својім конем, чи јакоју іншоју худобоју. Тепер перевоз најголовнішчим робом перејшов на чугунки та на кораблі з сотньами та тисьачами робітників, із котрих кожниј часом тілько ј знаје одну јаку небудь працьу робити.

Тим часом увесь цеј поділ праці далеко меншиј від того, шчо пројавивсьа особливо за остатніх двісті років в так званих *мануфактурах* та *хвабриках*, т. ј. в таких величезних заводах, де багацько льудеј в купі, хоч при помочі своји власнојі сили, хоч при машинах, працьујуть над виробкоју најрізнішчих річеј, певно не дльа себе, а дльа хазьајів завода, котрі роспродујуть ті річи по всьому світу. Про ці заводи подрібнішче говоритемемо далі, а теперечка тілько скажемо, шчо при виробці де јаких навіть дуже простих річеј, поділ праці вже дішов до того, шчо наприклад така дріботінь јак карта дльа гульанки, або булавка, поки вијдуть з завода скінченими, мусьать перебувати в руках от 10 до 20 робітників.

Одначе льуде дішли до такого страшенного поділу

праці далеко не всьуде ј навіть не дуже в багацьких містах. Вони дійшли до јого дуже по малу ј не всьуде однаковим робом. В нашіј книзі ми ј хочемо показати, јак була упорьадкована працьа з початку громадського житьтьа, коли потреб у льудеј шче було не багато ј јак вона зосталасьа упорьадкованоју ј досі там, де потреби усі шче дуже прості. Потім ми перејдемо до короткоји розмови про те, јак працьа льудеј і відносини господарські між ними по малу зміньались, аж поки не дійшли до најголовнішчого теперечка упорьадкуваньньа, до великоји хвабрики з властивцем-хазьајіном і безчисленними најмитами-робітниками, котрі працьујуть чужими машинами та чужим струментом дльа чужого здобутка ј не мајуть жадноји волості в ділі јіх власноји праці.

Вернемось же теперечка до тоји пори, де ми бачили льудеј тілько шчо осівшимисьа на місті ј начавшими братись до хліборобства. Не можна сказати усьуде до певна, јак саме льуде порьадкували землеју, на котріј вони осідали. Чи ділили вони јеји по сімјах, чи лишали нероздільно громадськоју? Певно, шчо в різних містах та в різних випадках робили неоднаково. Так, напр., в містах дуже диких і камјануватих, кожен брав собі у властість тој шматок грунту, котриј він својеју власноју працеју зробив спосібним до хліборобства. Так, напр., і досі робилось в Чорніј Горі та на Кавказі. Але ј там ліса та випаси звичајно громадські. В більшіј часті сторін в стару годину ми бачимо, шчо земльа неподільана, але належить до усіјеји громади льудеј, котрі живуть в купі. Так воно було завжде не тілько в Славјан, але ј в сторонах західноји Европи ј у більшіј часті Азіји. Одна з хліборобських громад, котра зложилась најкрашче, в котріј најперше проја вились різні, трохи вишчі, потріби житьтьа чоловічого, це јесть хліборобська громада наших доволі близких родичів, тих *Індусів*, котрі належать до білоји Аріјскоји породи.

КНЕУ
імені Вадима Гетьмана
БІБЛІОТЕКА
891571

В најстарішчі часи, про котрі ми знајемо де шчо пр Індуську громаду, в јеjі вже було не тілько хліборобство але j поділ праці між ремеслами, потрібними дль житьтьа льудеj, котрі вже діjшли до хліборобськог стану, т. j. були осібні льуде, котрі виробльали струмент, шили одежу, будовали хати j т. і. Тим часо одначе, не дивльачись на такиj поділ праці j на т шчо не всі льуде працьували над хлібом, земльу все таки лічили належашчоjу до всіjеjі громади, а не д самих тілько хліборобів і через те врожаj з тоjі земл роздільавсьа між усіма сімjами не дивльачись на те, ч вони працьуjуть над хлібом, чи над jаким ремеслох Але певно одначе, шчо з другого боку j увесь здобуто ремесників не був jіх власністьу, але лічивсьа громад ським і усі виробльані ремесниками річи, т. j. одежа струменти j инші роздільались по потребі між усім сімjами громади, будь лі jакими, ремесницькими або хлі боробськими. Таким робом в Індуськіj громаді, не дивльачись на поділ праці, не було хозьаjнів і робітників бо кожен був частиноjу хозьаjіном над громадськи добром, і громада сама задовольньала усі своjі потреби Одначе такиj порьадок продержавсьа тілько доти, поки не виросло в громаді начальство з воjенних (*кшатріjів* та попівства (*брамінів*), або поки хліборобські громади не були завоjовані чужими льудьми, котрі стали jіх тим начальством і почали з jіх брати податки працеjу або здобутками. Тоді певно j тісниj звjазок хліборобів з ремесниками по троху розіjшовсьа, а більша част грунта переjшла в руки великих панів.

Усьуде за старі часи ми бачимо, шчо в кожніj земл громада сама задовольньала своjі потреби. Але всьуд чим кренші ставали державні порьадки, напр. в *Египті Персіjі*, *Греціjі*, а особливо в *Римі*, тим більш працьа почала робитись не самим хазьаjіном грунта. Замість jого робили хоч невільники,—по більшіj часті заполоньан вороги,—хоч і наjмити з своjіх льудеj, бідних чи поза

винуватившихсьа. Вкупі з цім розростались поділ праці ј торг. В інших містах навіть сам урьад будовав завода ј торгував де јаким товаром, так напр. в Римі вже при Народоправстві (Республиці) були казенні мајстерскі дльа виробки оружьа, а вільна торгівльа хлібом в зерні була навіть забороньана в городі Римі, бо јеји вів урьад (казна) от себе. Тим часом одначе ј најосвічанішчі народи старого часу не дішли не тілько до хвабрик, але навіть і до великоји мануфактури (дуже подільаноји праці великого числа льудеј вкупі), окрім дејаких дльа виробки оружьа, дорогоји одежі ј т. і.

Післьа зрујнованиьа Римского царства, в середні віка в загалі порьадок праці знов вернувсьа, хоч не дльа усіх, так дльа простих льудеј до того, шчо мајже усьака громада, особливо сільська, сама задовольньала својеју працеју трохи не всі своји потріби.

Такиј најпростіјшиј порьадок, хоч і не до певна, залишивсьа багацько де в јаких містах, особливо в Славьанских земльах, між іншими ј у нас на Украјіні. Дльа прикладу візьмемо опис *Довжицькоји* волості Чернигівського повіта, зроблениј *Русовим.* [1])

Довжицька волость тим часом не јесть вільна хліборобська громада, т. ј. така громада, де б усьа земльа належала до громадьан-робітників і де б вони не платили ніјаких податків на користь чужим льудьам. В Довжицькіј волості все поле крије собоју 18102 десьатин, а усіх льудеј на јому живе 7568. Одначе між тими льудьми 88 панів та попів володајуть 7424 десьатинами, а остатні 7480 чоловік мајуть вкупі всього 10.678 десьатин.

Між цими простими льудьми јесть *козаків* 988 чоловік, бувших кріпосних (паньских) льудеј, тепер на викупі, 4240; бувших паньских, тепер на одробітку

---

[1]) Труди статістічного виділу при Чернігівськіј губерськіј земськіј управі Випуск 1, стр. 149.

(іздільноj повинности), 171; казенних крестьан—1525; мішчан та москалів—559.

У ціх різних станах землі на кожну льудину середнім числом приходитьсьа:

Між панами та попами по	80 десьат.	на кожну	льудину.
„ казенними крестьанами .	$1^4/_5$	—	—
„ козаками	$1^2/_3$	—	—
„ бувшими кріпостними . .	1	—	—
„ москальами та мішчанами.	$^1/_2$	—	—

Мало того шчо наділ грунту такиj нерівниj а шче прості льуде, окрім поземельного, уплачуjуть шче j подушне j різні інші податки, котрих не беруть з попів та з панів.

Јакоjу ж працеjу живе усе це льудство? Питаньа це дуже цікаве тим більше, шчо не вважаjучи на шче дуже просте житьтьа большоjі часті тих льудеj, потреби jіхні шче занадто великі дльа того простору грунта, котриj вони заjмаjуть, бо земльа в Довжицькоjі волості не плодьуча, а льудеj вже j тепер приходитьсьа більш 40 на квадрову верству. Наjголовнішча робота трохи не дльа всіх простих льудеj волості, це хліборобство. Тим часом про нього ми тутки говорити не будемо, бо нам теперечка jак раз потрібні інші роди праці, а не та, котра j завжде наjголовнішча в кожніj хліборобськіj громаді.

На першому місті післьа хліборобства стоjать так звані жіночі роботи, т. j. прьажа кужільа j вовни, тканьньа полотна j сукна. В Довжицькоjі волості, jак і в усіj Украjіні, прьадуть усі жінки, але не тілько прьадуть, а маjже всі j тчуть, шчо в інших містах, напр. в південніj Украjіні, трапльаjетьсьа вже не часто. В загалі можна сказати, шчо трохи не в кожніj хаті Довжицькоjі волості jесть верстат, або не менш 1300 верстатів на всьу волость. Середнім числом на кожнім верстаті виробльаjетьсьа більа 55 аршин полотна шчо

року ј продајетсьа із цього дуже трохи, бо мајже все јде на потреби сімјі. Сукна виробльајетьсьа проти полотна дуже не багато. Середнім числом не більш 2 аршина на сімју шчо року. Тим часом одначе льуде сукна мајже не купльајуть, а ходьать в подраних та полатаних свитинах, аж поки до решту не роспадутьсьа. Јак би оцінувати жіночу працьу по вартості здобутка на гроші, то пријшлось би не більш 2—3 до 5 копіјок за день роботи ј через те кожен зрозуміје, шчо така працьа міжлива тілько в такіј громаді, котра мајже нічого не продаје ј не купльаје. Треба додати одначе, шчо при цьому житьтьа жінок Довжицькоји волості дуже не гарне. Працьа јіхньа овсім не легка, нудна ј вадить здоровју. Весноју, починајучи з великого посту, жінки ј дівчата просижујуть за верстатом цілісінькиј день. „Јак польапаје увесь день, кажуть льуде, то ј руки іноді не подіјме, а јак місьаць або всьу весну посидить, — мучене таке стане, господи! Інша занудитьсьа так, шчо не наче јіј і світ не тој стане: Сидить-сидить, льапаје-льапаје, а сама плаче-плаче.“ Робота цьа така тьажка через те, шчо робітницьа повинна працьувати заразом двома руками ј двома ногами, а тілом нахильатись, од чого робитьсьа велика задишка.

Не дивльачись на те, шчо прості льуде мајже нічого не купльајуть, здобутки власноји землі не вистачајуть јім на виплату податків, і вони мусьать шче ходити на заробітки, по більшіј часті *гнати плоти* по Дніпру. Середнім числом з волості виходить шчо року 150 чоловік і заробльајуть кожниј за 2—3 місьаца 15—20 карбованців. Окрім того в косовицьу і в жнива чимало льудеј одходить на заробітки в Катеринославшчину ј навіть в Таврију. Де јакі шче ходьать на поденні заробітки в Чернигів, або стајуть під фуру дрова возити, чи самі чумакујуть ганчарським товаром.

Јак ми вже казали, Довжицька волость дуже трохи купльаје товарів, а по більшіј часті все сама виробльаје.

Тим часом, хоч јакі малі потреби простих льудеј, та дльа јіхнього задовольненьньа все ж не можна обіјтись без доволі великого числа ремесників. Справді јіх і јесть в волості 220 чоловік. Не треба забувати одначе, шчо більша часть між ними, окрім ремесел, працьује ј над хлібом.

По різним ремеслам ці робітники дільатьсьа таким робом:

	Число льудеј.	Середнїј заробіток в день.
Тесльарів	54	25 — 30 коп.
Покрівельшчиків	17	30 — 40 „
Цегельшчиків	3	25 — 30 „
Мульарів	19	25 — 40 „
Бондарів і стельмахів . .	14	25 — 40 „
Ковалів	9	25 — — „
Стольарів, різчиків по дереві.	9	30 — 40 „
Бердників (шчо робльать *берди* дльа верстатів, род грібінців, звичајно старі діди)	4	6 — 9 „
Мальар	1	— — — „
Кушнирів	3	30 — 50 „
Шерстобитів	13	20 — — „
Шчіточник	1	— — — „
Шевців	17	20 — 25 „
Шкачів	5	20 — — „
Кравців	24	20 — 30 „
Музик	4	— — — „
Вјазальшчик	1	— — — „
Бубличниця	1	— — — „

Відцільа вже ми бачимо, шчо хати будујутьсьа ј одежа шијетьсьа вже не зовсім кожноју сімјеју дльа себе, але при помочі осібних робітників, котрі звичајно більшу часть року працьујуть за својім ремеслом.

Окрім цијеји ремесничоји праці, котра робитьсьа хоч по одиначці в хаті ремесника, хоч у того хто завдаје роботу, в Довжицькоји волості јесть вже різні дуже невеличкі заводи, в котрих звичајно робить по кілько

чоловік в купі. Усіх таких закладів 144. Між їми єсть: Кіньскиї завод—1. Запасних магазинів—6, Вітрьаків—109, Топчаків—5, Кузень—9, Цегельних заводів—4, Трахтирів—6, Лавок—1, Бань—3.

Із нашого перелічуваньньа видко, шчо трохи не всі потреби простих льудеї Довжицькоїі волості задовольньаїутьсьа їіми самими. Хіба тілько, шчо з дуже потрібних річеї їім приходитьсьа купльати заліза та сіль. Усе остатнье виробльаїетьсьа в дома. Тим часом станьньа житьтьа льудеї конче не гарне. Хати тісні ї не рідко на половину порозвальувані. В теплїі одежі ї в чоботах велика недостача, харч бідна ї груба ї нарешті, шчо показуїе на велику бідность; чимало льудеї присилувано одходити на далекі заробітки. Післьа цього ми можемо сказати, шчо поділ грунта ї праці ї остатні господарскі порьадки в Довжицькоїі волості дуже не гарні. Але чим саме вони не добрі, дльа того можна прибрати чимало різних резонів. Може ті порьадки не добрі тілько через те, шчо не всьа землья належить до простих льудеї-робітників? Може знов через те, шчо вони дуже великі податки платьать? Але може ї через те, шчо порьадок поділу землі на дрібні шматочки, дрібниї поділ ремесничноїі ї іншоїі праці в загалі вже не добриї при теперешнім стані житьтьа? На ці питаньньа ми дамо відповіді по троху в дальшім проводі нашоїі розмови. Поки шчо, ми можемо тілько цим прикладом Довжицькоїі волості дати відповідь тим, котрі стоїать за старі дуже прості порьадки в господарстві, кажучи, шчо колись було далеко крашче. Певно, шчо Довжицька волость і тепер можеть служити гідним прикладом дуже старого порьадка в поділу праці, але все шче трохи поліпшаного скасуваньньам невільництва ї кріпацтва. Тим часом ми бачимо, шчо здобутки цього за надто простого порьадку в теперешні часи вже не могуть бути признані за гарні.

II.

Ремесло в часи неволі. кріпацьтва ј цехів.

Ми бачили в Індусів, шчо тамичка громада льудеј, дојшовши до хліборобского порьадку ј оселившись на місті, не рідко роздільала в собі працьу між різними хазьајінами ј сімјами. Одна частина між јіми ставали ремесниками, другі лишались хліборобами. Але дуже не часто трапльалось, шчоб громада, так гарно, та мирно упорьадкована, могла вдержати своју самостіјність, своју вольу напроти других громад, або ј племін чужих, менше освічаних, але більш прихільних до віјни ј грабуваньньа сусідів. Звичајно такі робучі громади побивались та завојовались полудикими ордами чужих льудеј котрі најчастішче јшли з півночи та сходу на південь та захід. У дуже старі часи ті, за ким був верх на віјні, вбивали усіх ворогів, а все добре палили. Так напр. робили жиди, коли завојували Палестину. Пізнішче стали робити інакше: брали льудеј у полон і силували јіх працьувати на своју користь, хоч переводьачи јіх на свіј властиј грунт, хоч на јіхніј же землі одібраніј по віјні. Такі льуде, котрі вже не мали нічого свого ј мусили працьувати на хазьајіна, котриј міг з ними робити все, шчо схоче, навіть убити, звались невільниками. Такі невільники ј тепер шче јесть в деј-ких сторонах Америки ј Азіјі ј у більшіј часті Африки

На нашіј украјіньскіј мові, по правді кажучи, не маје вираза такого певного, јак великорусьскиј *раб*, бо слово невільник більш визначаје по нашому *арештанта*, ніж *раба*. *Неволеју* в украјіньских пісньах часом зветьсьа *тьурма*. Це, повинно буть, залежить від того, шчо в ті часи, јак виробльалась украјінська мова, на Украјіні не було правдивих невільників (рабів). Тим часом раньше, в часи Јарослава, коли писалась *Руська Правда* (Збір Законів), невільників мабуть було шче доволі.

Тим часом одначе јак невільник і кріпосниј в старі часи, так само ј тој, шчо зветьсьа вільним робітником теперечка, усі вони працьујуть не на себе, але на користь свого хозьајіна. Одліка між јіми јесть тілько та, шчо невільник усе потрібне дльа житьтьа, т. ј. харч, жильльа, одежу ј т. і. дістаје від хазьајіна, але замість того вертаје јому *усьу* своју працьу. Певно шчо працьа чоловіка звичајно варта більше, ніж коштује јого содержати, ј увесь здобуток ціјеји *додаточнојі вартості* праці невільника јде цілком на користь хозьајіна. Таким робом бариш хазьајіна складајетьсьа із здобутків *додаточнојі праці* невільника, т. ј. тојі праці, котру він робить зверх потрібнојі дльа јого власного житьтьа. Нехај напр. содержати невільника коштује 20 копіјок в день, а він својеју працеју виробльаје хазьајнові на 40 копіјок, то певно шчо половина јого праці буде додаточна працьа, а половина виробльаного здобутка буде додаточноју (даремноју) вартістьу дльа хазьајіна.

Кріпосниј одрізньајетьсьа от невільника тілько тим, шчо хазьајін јого не содержить, але минајеть в јого власності невеличкиј шматок грунту із землі, по більшіј часті, у јого ж, або в јого батьків, одібранојі. З того шматка кріпосниј повинен себе ј своју сімју содержати, а на хазьајіна кілько днів шчо тижньа робити. Таким робом *усьа працьа* кріпосного *на хазьајіна* буде *додаточноју працеју*, а *увесь* јеји здобуток — *додаточноју вартістьу*.

Вільного робітника хазьаїн теж содержить, тілько звичаjно (особливо в західніj Европі) він jому не даjе харчів і одежі, а вилачуjе грішми за частину jого праці. Ми кажемо нарочито за *частину*, а не за всьу працьу, бо дльа того тільки хазьаїни j наjмаjуть робітників, шчоб силувати jіх робити більше, ніж варта jіхньа плата, j таким робом добувати от jіх *додаточну вартість*.

Відцільа вже не важко побачити, шчо, по шчиріj правді, порьадок неволі, кріпацтва j мов би то вільноjі наjмитськоjі праці всі виходьать на одно. Окрім того, в різні часи j по різних сторонах, усі ці порьадки наступали іноді за разом, іноді швидко переходили один в другиj, так шчо навіть не повсігда jіх і одрізнити один от одного легко.

В загалі овсім не треба думати, шчоб де далі, тим станьньа робітників ставало крашче. Напроти того, по більшіj часті, трапльалосьа супротивне. Так напр. житьтьа невільників було не таким тьажким в старіj Греціjі, jак в Римі, або в Американських Сполучених Штатах, та Англіjських і Гишпанських виселках (колоніjах). В старіj Греціjі не дуже легко було здобути невільника, бо сили різних племен і держав були шче доволі рівні. Через те невільниками дуже дорогували j турбувались навіть над тим, шчоб діти jіхні виростали кренкими j спосібними до праці. А цього певно можна було добитись тілько добре годуjучи невільників, не каліча jіх і т. і. В Римі вже на стало інакше. Пьа держава, воjацька j дуже велика, добувала собі невільників з більшоjі легкостьу. Через те вона j губила jіх не тілько на праці, але j на такі гидкі безжалостні дурниці, jак боjі гладіаторів між собоjу j з дикими звірьами. Тим часом одначе, римські невільники були маjже одноjі породи з своjіми хазьаjнами j не рідко розумнішчі от jіх. Окрім того, вони не раз підjімали великі бунти j управитись з ними було дуже тьажко. *Спартак*, jіхніj

отаман у часи великоjі війни невільників, jасно вимовльав бажанньа наjширшого народоправства j з дejаких слів jого видко, шчо він вже був недалекиj від розумінньа великоjі думки громадівства (соціалізму). Через те Римльане далі мусили видати закони, котрі хоч трохи обороньали невільників от неправди jіхніх панів і дати більшу міжливість невільникам откупатись на вольу.

В нові часи, в Америці особливо, неволька була навіть шче гірша, ніж в Римі, j це залежало перше, від того, шчо невільники були Негри j багацько хазьаjнів дивилось на jіх не jак на льудеj, а jак на худобу; вдруге через те, шчо дешевше j вигіднішче було купльати молодих, здорових негрів в Африці, ніж вигодовувати малих дітеj, або содержати старих льудеj спрацьованих (зробків). От через шчо хазьаjіни так і обертались з невільниками, шчоб видушити з jіх в наjскоршиj час наjбільш баришу, а про те не турбувались, шчо діти вмирали малими, а самі невільники зарані старились і зпрацьовавшись до решту, не доживали свого віку. В загалі це можна прирівньати ось до чого: Стариj Афиньанин дививсьа на свого невільника, jак добриj хозьаjін дивитьсьа на своjу худобу. Він робить неjу, іноді трохи j піджене, але усе ж не вбиваjе. Американські ж плантатори робили так, jак колись у нас пjані охвицери на почтових трахтах, котрі усьу дорогу били jамшчика в шиjу і ревли „пашол!“

Відцільа вже видко, шчо цеj новиj спосіб користуватись працеjу невільників був заразом і занадто жерстокиj і не дуже вигодниj, бо льуде полуголодні, побиті, замучені ніколи не можуть справді добре робити. На решті пани самі те трохи зрозуміли j це один із najголовнішчих резонів чому, окрім Сполучених Штатів північноjі Америки, вони не дуже противились скасуваньньу неволі. Але тілько за послідньe століттьа більша частина Европеjских держав, починаjучи з Англіjі j Даніjі, знічтожили законним порьадком неволькy

в своjіх виселках і певно це зробльано було більш через вигоди господарські, бо не користно було содержати слабих робітників, ніж через правдиве розуміньньа рівності всіх льудеj. От через шчо треба віддати славу Славьанському *Дубровацкому* народоправству (республиці *Рагузі*), котра najперше з усіх Европеjських держав, вже в 1519 року, скасувала невольу на всіх своjіх земльах, в такі часи, коли економічниj здобуток такого скасуваньньа шче не міг виjаснитись. Швидко післьа Дубровника невольа була скасована j Італіjанськими городськими республиками, Венеціjеjу j іншими.

На цьому ми j покінчимо розмову про невольу, jак про таку форму праці, котроjі тепер в освічених земльах majже не маjе j котра ніколи не заjмала великого міста в рості господарства на Украjіні. Певно, шчо невольа от початку свого до кіньцьа виростила в себ majже такиj поділ праці, jак і вільна робота. Бували в своjі часи, та j тепер шче по де куда jесть, і ремесники невільники j мануфактури та хвабрики, котр тримаjутьсьа невільницькоjу працеjу. Тим часом одначе усі ці роди поділу праці majуть свіj najголовнішчиj початок в кріпацьтві, та в городскім ремеслі j ми до jіх тепер і обернемось.

В тім, шчо залежить до господарства, перехід от старих віків к середнім був занадто поступовиj. Правда, ми бачили при кіньці Римского царства шче пануваньньа невільничого порьадку; під кінець середніх віків ми невільників в Европі majже не зустрічаjемо. Замість jіх усьуде jесть кріпосні. Але не треба думати, шчоб з початку середніх віків усьуде шче не лишилосьа чимало правдивих невільників. Ті Германці, котрі завоjували Римські провінціjі j познаходили там невольу, звичаjно обертали jеjі у своjу користь. Одначе житьтьа в середн віка було інакше j навіть у великих панів далеко простішче, ніж у Римльан. Через те вони содержали небагато невільників дльа прислуги коло себе, а більше

правили з јіх хліборобську роботу. Вони давали јім шматок грунта на прохарчуваньньа ј таким робом невільники помалу повернулись у кріпостих.

Тим часом льуде попадали в кріпацьтво ј іншим шльахом: не тілько із неволі, а навіть і із волі. Часом просто грубоју, дикоју силоју, через завојуваньньа чужими племенами. В такім разі за старими властивцьами грунта лишалось $^1/_3$ або $^1/_2$ землі, а остатньу кньазі брали собі, та роздавали своји дружині. Часом воно дијалось шче інакше. Так напр. в *Ельзасі* льуде живши перше вільноју, громадоју вибирали собі кого небудь ніби то за сотського дльа порьадку ј обовјазувались замість жалуваньньа обробльати јому грунт. Чим далі ті сотські брали більшу силу, ставали начальством, захапльали грунти, правили більше праці з своји сельан і по троху зрівньувались з панами ј забирали собі простих льудеј у кріпость. [1]) В загалі треба додати, шчо станьньа льудеј в середні віка, напр. в Німеччині, були до того різні, шчо *Саксонськиј Закон* (Sachsenspiegel) навіть јіх і не перелічује, кажучи, шчо јіх јесть такого багато, шчо з ними виравитисьа не можна.

Дуже тьажке було житьтьа простих льудеј за всі середні віка ј не дивно, шчо вони не могли јого переносити без жадного супротивства. Через те число бунтів і було дуже велике. Вже в X-му столітьји мужики в Нормандіји (в північниј Франціји) бажали вправовуватись своји власними порьадками. В звісниј вірші *Роман де Ру*, писаниј в XII в. вже просто говоритьсьа, шчо треба скинути з себе панське јармо. В XIV столітьји був великиј бунт Французських мужиків, котриј прозвали *Жакрі*. В XVI настали в Німеччині великі мужицькі војни. Таким робом, јак бачимо, прості льуде не овсім спокіјно терпіли своје неправдиве житьтьа. Тим часом одначе бунти јіхні повсігда кінчались навіть

---

[1]) Зібер. Ельзаські Громади. Отеч. Запискі 1878 р. і 1879 II.

шче гіршим јармом під вагоју державного урьаду, панів та попівства.

Прійшлось шукати іншого виходу, хоч не дльа всіх, то дльа најрозумнішчих або најшчастливішчих. Почали кріпосні льуде тікати в города. Шчо ж таке були ті города? В інших містах, в Німеччині, це не шчо інше, јак великі ј обведені муром панські села. Так напр. навіть города, котрі упісльа славились своју волеју, јак *Бремен*, *Гамбург*, *Цьуріх* були колись паньскими. Були одначе ј в Німеччині города з разу вільні: *Кельн*, *Ворме* інші. В других земльах, в Франціјі, Італіјі, Іспаніјі, в Россіјі здајетьсьа ј зразу більша частина горожан були льуде вільні. Тим часом усьуде в городах було вільнішче жити, ніж в селах. Навіть кріпосні, котрі жили в городах ремеслами тілько віддавали властивцьу города частину своїх здобутків, а не решті вправовувались мајже самостіјно.

В городах незабаром почавсьа зріст ремесничних та купецьких товариств. Цим товариствам тамичка легче було заводитись, ніж в селах, бо раз таки в загалі в городах було більше льудеј одноји праці, а друге, тамичка повсігда окрім кріпосних були ј вільні льуде, над котрими пан не мав такоји сили. Таким робом по троху в городах завелось два сорта товариств: 1) товариства льудеј вільних, заможніх, купців — так звані *гільдіјі* ј 2) товариства дрібних мајстрів, робітників, кріпосних, котрі складались по ремеслам і звались *цехами*.

В перші часи цехи ј гільдіјі звичајно жили в добріј згоді, бо јім в купі треба було обороньатись от панів та урьаду. Цьа боротьба тьагласьа дуже довго, мабуть більше трох сот літ, бо ми знајемо наприклад, шчо в VIII столітьтьу урьад в Англіјі вже признав гільдіјі по закону, але в тој же час Карл Великиј у Франціјі шче розривав ніздрі ј бив батогами ј висилав усіх льудеј, належавших до будь јакого товариства, звјазаного кльатвоју. Але шче ј в 1170 Датскиј король *Микола* не

хотів признати гільдіј города *Шлезвига* ј сміјавсьа з јіх, кажучи: „Мені нема чого бојатись цих шевців, та кушнірів.“ Тим часом, јак тілько він увіјшов з дружиноју в город, то зараз брама була замкнена, митьтьу зібрались цехові, ухопили королья ј убили јого вкупі з усіма тими, хто схотів јого оборонити.

Але швидко післьа того, јак городові товариства добули собі вольу від урьаду ј від панів, між јіми самими почалась разуразньа боротьба, частиноју за політічну силу, а більше за господарскі відносини гільдіј і цехів одних до одних. Гільдіјам дуже бажалось самим одним заньати місто одбите у панів і вони по троху почали одпихувати ремесників от вплива на громадскі стосунки города. Так напр. в уставах гільдіј записані такі правила, шчоб не пријмати нікого до себе, у кого „*руки не чисті*“ (звісно од праці), або у кого „*нігті сині*“ (от барви у тих, шчо красьать вовну), або хто „*сам розносить свіј товар по вулицьах*“ і т. д. Шчоб уступити в купецьку гільдіју треба було задовго покинути своје ремесло. В загалі чим старішчі правила гільдіј, тим вони шче лекші дльа робітників, чим вони новішчі, тим в јіх менше правди.

Починајучи з XIII-го ј XIV-го столітіј в більшіј часті західно-европејських городів, між богатирьами-купцьами ј бідниками ремесниками, підмајстрами ј робітниками панувала вже гірша ненависть, ніж колись між городовими товариствами ј кньазьами. Більа 150 років, от початка XIII-го, і мајже до кінцьа XIV-го столітіја тьагласьа цьа боротьба з дуже перемінноју вдачеју ј на решті в більшіј часті городів цехи одержали верх над гільдіјами. У цьу пору, т. ј. більа кінцьа XIV-го ј початка XV-го віка настаје короткиј час трохи лекшого станньа робітників в західніј Европі, але воно довго не вдержујетьсьа.

Не треба цьому і дивоватись. Цехі ремісничні ніколи не були товариствами *усіх* робітників, так јак напр.

іноді тепер бувајуть вони в Англіјі або Німеччині, але вони були ні чим іншим, јак дуже одрізньаними одна от одноју спілками дрібних хазьајнів, в котрі по більшіј части не допускались підмајстрі, або тілько за дуже високу плату, овсім не пријмались незаконні діти, або сини кріпосних і т. д. Строк науки в усіх ремеслах був нарочито упрьадкованиј довгиј, от 4—7 років, шчоб јак можна тьажче було спати цеховим мајстрам. Поділ праці був доведениј аж до смішного. Так напр. коваль, котриј конеј підковује, не смів робити гвозді навіть ті самі, шчо потрібні дльа підков. Сльусарне ј усі інші ремесла були порозбивані на кілько десьатків одрубних ремесел, котрі раз у раз між собоју сварились. Станьньа підмајстрів і робітників було чим далі, тим гірше. Вони рідко де навіть мали право женитись. Јім було заборонено працьувати на јіх власниј рахунок. Вони повсігда були присилувані најматись у јакого мајстра. Навіть жінки јіхні не сміли на свіј кошт ніјаким ремеслом заробльати.

Таким робом упорьадкованьньа цехів, на котре прості льуде зразу ложили було великі надіјі, нарешті довело більшу часть јіх до станьньа нічим не крашчого от неволі, або кріпацтва. Певно шчо од цього самого цехи повинни були б роспастись, јак би ј інших резонів не було. Але знајшлись і другі. Ці резони були: першиј тој, шчо працьа дем далі тим ставала складнішча, число робітників, котрі працьували в купі, чим далі росло в гору, поділ праці дем далі тим більш доводив робітників до того, шчо вони вже не знали робити все ремесло, а тілько невеличку јого частину. Цьу пору, т. ј. најголовнішчим робом XVII-те і XVIII-те столітьја можна назвати віком *великого здобутка мануфактурного* (рукодільного). Другиј резон, до решту загубившиј цехове впорьадкованьньа, це знаходка машин і збудованьньа великих хвабрик, котрі вже не могуть бути власністьу дрібного цехового мајстра, але потребујуть

великого капитала ј прірівньајуть перед силоју хазьајіна-капиталіста усіх робітників до простих најмитів. Цеј порьадок, наступајушчиј најголовнішчим робом тілько з початку XIX-го віка, можна назвати віком *машинного або хвабричного здобутка.*

До цього шче треба додати, шчо ј политичні звичаји льудеј к цьому часу стајуть такі, что урьади потребујуть більшоји одинакісті упорьадкованьньа, більшоји централизаціји ј подібја усього одно до одного. Через це остатні цехові статути ј були скасовані во Франціји в 1789 році, а в Німеччині в 1869.

Ми мајемо право сказати, шчо кінець XIV-го віка був дуже поважноју хвилиноју в історіји західноји Европи, хвилиноју, в котру першиј раз за остатних тисьачу років, господарські питаньньа так само виступили на передне місто, јак і в наші часи. На короткиј час була настала надіја, шчо цехи скасујуть усі урьади по городах, стануть на јіхні міста ј упорьадкујуть працьу таким робом, шчо б кожному чоловікові був вірниј заробіток. Тим часом вони того не зробили. Замість того цехи почали розбирати, хто законниј син, а хто не законниј, хто маје батьком цехового, а хто кріпостного, хто свіј, а хто приблудниј і т. і. Певно дльа ціх розборів потрібні були суди, поліціја, військо дльа оборони от чужих, одним словом повинен був бути упорьадкованиј звичајниј політичниј урьад. Цехи конче надіјались удержати силу за собоју, але це не могло јім вдатисьа. Та політична сила швидко перејшла в руки королів і іншого војацкого урьада, а сила господарська до великих капиталістів та хвабрикантів. Цехи тому самі винні, бо зробивши з праці товар, купльајучи јеји на базарі, добувајучи з неји бариші, вони дали початок капіталу, новіј силі господарскіј, з котроју боротись јім було уже конче не під силу. Цехи погинули через те, шчо замість того, шчо б зрівньати усіх працьујушчих льудеј одних до одних, вони не наче викинули із себе

стан робітників і захотіли шче з нього користуватись. Але тутки вони помилились в своїй замірі. Бариші от цього користуваньньа дісталисьа не на їх вже дольу.

Чи крашче стало робітникам при вільній праці на мануфактурах та хвабриках, ми швидко побачимо, як говоритимемо про порьадки праці в новішчі часи, теперечка ж нам потрібно додати де шчо про зріст господарських порьадків на Україні, котрий, хоч в загалі подібний до усьуднього в Европі, та все ж де чим од його і одрізньаєтьсьа.

Ми не знаємо допевно, коли саме почались хліборобство і ремесла на Україні. Звичайно думаюуть, шчо північна частина тієї землі, де тепер говорьать українскоюу мовоюу, вже давно була заселена різними Славянськими племенами, як то *Польанами* в Кіївшчині, *Древльанами* на Волині і т. д. В південній же частині, теперешній Бессарабії, Херсоншчині, Катеринославшчині, на Дону, переходили швидко одні за одними різні льуде: *Готи*, *Авари*, *Хозаре*, *Болгаре* (шче як говорили финскоюу мовоюу), *Печеніги*, *Половці*, *Татари*. Тим часом одначе і у давнішчі часи в північній і середній Україні льуде знали вже города будовати, бо і досі зосталосьа чимало таких *городишч*, про котрі вже і памьати в народі немаюе, коли саме в їх жили. Таких городишч багато єсть в Кییівшчині, в Черниговшчині і в інших містах. В південній Україні дуже багато великих могил (курганів) і в їх, так само як і в городишчах, познаходили чимало різних таких річей, післьа котрих можна бути певним, шчо тамошні льуде в дуже ранні часи (од. II до VIII-го столітїа) вже знали багато різних ремесел. Так напр. знаходьать горшки і навіть вази досить гарно зроблені, бронзові і залізні струменти, золоті і срібні річи, шкло, намисто і т. і. Не можна думати, шчоб усі ці річи привозились із Царьгороду або Азії. Навіть таке нелегке ремесло, як виробка мечів, було вже звістне Славянам і мечі їхні славились навіть у Арабів. Літо-

писець Нестор росказује, шчо хозаре побідивші Польан, брали з јіх податок мечами. Але коли Польане принесли јім своји мечі, то Хозаре дуже б то зльакались, дивльачись на јіх і казали: „Наші шаблі гострі тілько з одного боку, а ці мечі з обох. Мабуть льуде ці колись і нас і другі народи під себе підвернуть.“

Усе ж најголовнішчоју працеју Славјан було хліборобство ј кажуть навіть, шчо Німці переньали плуга (Pflug) от Славјан. Цьому легко можна повірити, бо теперечка звичајно думајуть, шчо німецькі племена пријшли на своји міста пізднішче от Славјан.

З початку усі льуде між Славјанами були вільні. Громада вибирала тілько *старосту*, котрого могла раз у раз і скинути. Іншиј раз, на случај вијни, громади цілого племені вступали в товариство ј вибирали собі *ватажна*, але він ніколи не мав сили кньазьа ј ніколи не бувало, шчоб ціле племьа јак Польане чи Сіверьане зоставались довго під началом одного јакого чоловіка. Тим часом цеј порьадок швидко почав зміньатись. Чим далі при Варьажских кньазьах ішло впорьадкованьньа урьаду, тим менше волі зоставалось простим льудьам. Швидко ј вільних мужиків стали звати *Смердами* ј почали брати з јіх великі податки. В городах шче, правда, зосталось громадське самоправство, *віче*, але де далі тим більш на півдні ј на сході Россіјі ставала сила кньазів, котрі в кожнім городі мали свого *тіуна*, на подібја теперешього губернатора або ісправника. Тілько на півночі, в Новгороді, Пскові, Вьатці довго держалась самостіјність городів і тамичка вона приньала вид дуже подібниј до народоправного житьтьа в західніј Европі. В Новгороді јшла боротьба між городскими товариствами (вічем) і кньазьами з одного боку ј з другого між багатими ј бідними горожанами, так јак між гільдіјами ј цехами. На решті в XV-ому та XVI столітьтьах остатньа самостіјність північних народоправств була задушена Московськими кньазьами.

В південних кньажествах цьа самостіјність городів загинула шче далеко раньше. В перших роках XII-го віка Свьатополк Кијівськіј, при помічі жидів, грабував усіх горожан свого кньажества ј потім ділив з жидами бариші. Кијане були збунтовались і побили жидів, але через кілько часу знов стало по старому. На решті Кијів, спаленіј Андріјом Богольубским в 1169 році, на кілька столітіј мајже потратив своје велике визначаньа.

Та частина Украјіни, котра зосталась доволі самостіјноју от суздальських кньазів і опісльа от татар, була зібрана Галицькими кньазьами Романом і Данилом в доволі крепку державу, котра одначе по своjему упорьадкованьиьу ј по господарським відносинам вже була більш подібна до феодального королевства західноjі Европи, ніж до північних Славьанських народоправств, або навіть до перших південних кньажеств удільно-вічевого порьадку. Окрім того, післьа татарского погрома, південна частина Украјіни мајже опустіла; замість Славьанських сел і городів там кочували невеличкі орди Кримських татар. Галичина в XIV-ім столітіјі стала польськоју, а північна Украјіна в першу частину того же столітьја була завојована Литвинами під проводом Гедеміна ј Ольгерда (1315—1377 р.)

В загалі під Литовськими кньазьами визначаньа городів на Украјіні стало далеко меншим, ніж воно було перше, бо порьадок Литовськоjі держави був чисто војацькіј. Кньазі мали звичај видавати своjім служивим льудьам жаловані грамоти на земльу, навіть на таку, котра належала до сельських, чи до городських громад. За перших 150 років литовського пануваньа ми не мајемо вірних звісток про те, шчо робилось в Украјінських городах, але треба думати, шчо за тој час на Волині ј у Полісьсі громадськіј порьадок вже конче загинув, бо в кінці XV-го віка ми бачимо, шчо кньазі дарујуть де јаким городам *Магдебурське право* (Німець-

ке городске упорьадкованьа), котре вже даје зрозуміти, шчо в ті часи не було в городах нијакого загального громадського народоправства, а був подібниј до західно-европејського строгиј поділ горожан на гільдіјі, цехових і простих робітників (пролетаріјів).

Тим часом одначе цеј порьадок не вспів охватити доцевно південну полосу Украјіни, котра шче зоставалась вільноју от татар. Там за городами лишились нероздільно-громадськими шче дуже великі грунти. Так напр. в грамоті, котру король Польськіј Жигмонт III, 1589 року, бувшиј тоді вже ј великим киьазем Литовським видав „мішчанам і льудьам“ города *Чигрина*, видко, шчо грунти цього города простьагајутьсьа от Тьасміна вишче Чигрина на чотире мілі (40 верств), через поле в ріку Дніпр, потім Дніпром на низ до ріки Сули, відтільа по ріку Бог, а от Бога по границьу Корсуньскују. Усі ці польа, котрі обијмајуть собоју не менше двох теперешніх повітів, король признаје власністьу города Чигрина „за всіми земльами, грунтами, польами, лісами, борами, гајами, ріками, озерами ј ставішчами, пасіками, рибними, бобровими ј іншими всьакими пожитками.“ За те, каже король, Чигиринські мішчане „будуть повинні против непріјательа кожного нашого короннаго при старості, віјту своїм тисьачнім, або намістнику јого, конно, збројно завжде ставати під јого началом, јак у часи покоју, так і војни не виламиватисьа.“ [1])

Ні про јаких інших жильців того грунта, јак про „мішчан і льудеј“ Чигринських в тіј грамоті не говоритьсьа. На північ от Чигринських грунтів лежали мајже такі великі Черкасскі. На заході землі города Звенігородки врізувались між польами Чигрина ј Корсуньа, а далі на північь грунти належали до Богуслава ј Білоји Церкви.

Такиј поділ грунта можеть здатись тепер дуже чуд-

---

[1]) *Вл. Антонович. О Городах.*

ним і кожен запитаје чи міжлива річь, шчоб на таких великих просторах не жило інших льудеј, окрім городських мішчан. Загальноји відповіді на це дати не можна, тим часом в льустраціји *Богуслава* говоритьсьа, шчо мішчане ніјаких податків не платьать, а тілько несуть воjенну службу, — помішчицьких (паньських) сел овсім не маје, а јесть тілько мішчанські хутори, котрі не виповньајуть ніјакоји повинности на користь замку. В Біліј Церкві у тој же час (1615 р.) вже одрізньані мішчане от козаків і про јіх говоритьсьа: „Мішчане не дајуть податків, тілько воjенну службу одбувајуть при старості або јого намістнику конно ј оружно, а козаки не хотьать старости слухати.“ Трохи інші, ніж в південних степах вже були порьадки далі на північ, в Каніві; там мішчане платили невеличкиј податок. В Кијіві вже було далеко гірше: мішчане не володали великим грунтом, а тілько мали право рубати дрова між річками Ірпенем і Кривцем, та рибу ловити по Дніпровських заливах на тім же просторі. Але сінокоси ј стави були в Кијан одібрані вже в 1495 році ј грунти городські роздано різним панам Литовським. На Волині поділ льудеј на благородних і простих скінчивсьа шче раніј, в першіј половині XV-го віку. Таким робом по троху мајже усьуде городська самостіјність загинула, дејакі города були просто подаровані великим панам у власність, в більшіј части були одібрані грунти, поназначані городам от королья віјти, з правом судити льудеј городських в інших містах, а дльа господарськаго впорьадкованьа законом було поставлено Магдебурське право. Цеј порьадок окріп до решту в Кијіві ј Житоміру в половині XV-го віка, в менших городах в кінці XVI-го (Корсунь 1584, Чигрин 1592) і початку XVII-го (Черкаси 1600, Крилов 1616, Лисьанка 1622, Вінницьа 1630). Певно, шчо це Магдебурське право ніјак не можна прирівньувати до старого вічевого народоправства. Највільнішчі городи, јак напр. Камја-

нець, усе ж стојали безпосередне під королевським урьадом, а в других, котрі належали, јак осібна власність, до панів, дольа була шче далеко гірша. От через шчо городи овсім не дорогували тими правами ј дејакі украјінські з охотоју од јіх отрікались і пристали до козаків, коли в XVII-го столітьјі козацтво взьало більшу силу на сході ј на півдні.

Господарські порьадки в городах при Магдебурськім праві були в загалі на користь купців і цехових мајстрів, напроти робітників і простих льудеј. Усьуде було дозволено *виключне право* (*монополіја*), на јаке ремесло за плату, число таможень і кордонів росло з кожним роком, цехи закріпльались усе тіснішче. Урьад надіјавсьа підньати ремесництво строгим догльадом за цеховими порьадками, думајучи таким робом усьуде позаводити ремесла ј на скілько можна ослобонитись от далекого ј чужестороньнього торгу. Воно ј справді шчо без добрих шльахів, без судохідних рік, торг по сухопутьтьу з Німеччиноју через Краков, або Торн [1]) і Врацлав і з Туреччиноју і Волохами через Камјанець і Могилів, був занадто не користниј. Через те вже з початку XVI-го віка королевські грамоти насильно заводьать цехи в Украјінських городах на подібја польських. Між іншими, в грамоті виданіј Кременцьу в 1536 р., говориться: Кушніри, кравці, шевці, різники, пекарі, кожемјаки повинни мати своји осібні товариства або цехи по звичају інших городів наших, особливо Кракова ј Варшави.

Порьадки, котрі панували в тих цехах, мали најголовнішчоју метоју оборону цехових братчиків от підрива (конкуренціјі) з боку всьаких інших ремесників, а овсім не поступовніј зріст і розвиток самого ремесла. Через це не рідко трапльалось, шчо *цехові* робили далеко гірше, ніж *партачі* (так звались ремесники, котрі

---

[1]) Торн—на Віслі, по дорозі на Гданск.

були *à parte*, не належали до цехів). За те цехи мали право загарбувати (конфискувати) здобуток чужого ремесника, або коли не сконфискувати, то дозволити його продажу на јармарці тілько післьа уплати тьажкого податку, назначеного самими цехами.

Де далі, тим ставав більшиј поділ праці між цехами. Так напр. војацкі кравцї не мали права шити дльа жінок. Дльа капельушів „кавалерських та капланських“ були осібні мајстрі. Працьа над металлами була поділена між вісьма різними цехами. Одні мајстрі тілько ј робили шчо оливјану посуду, другі — казани (котли), треті — бльашані річі, четверті — все із жовтоји міді ј т. д. Упорьадкованьньа цехів було доволі складне. Кожниј цех вибирав дльа громадських стосунків двох *цехмістрів*, старшого ј меншого, котрих міг і скинути по своји волі.

Далі цехи стали турбуватись над тим, шчоб завести такиј порьадок, котриј не дозвольав би новому чоловікові легко увіјти в товариство. Забороньали мајстрам пріјмати більш одного вченика ј двох підмајстрів. Але ј у ті вченики не легко було потрапити. Шчоб бути приньатим, хлопець повинен був предоставити документи, что він справді належить до міщанства ј шчо він родивсьа от законного шльуба. Строк науки був в різних ремеслах от 3—7 років. Мајстрі часто дуже обіждами хлопців. Так напр. в 1718 році вже сам цех кравців в Камјанці протестовав проти одного мајстра, котриј ученику свому вибив лопатку ј лице покалічив. Не рідко шче мајстрі не записували хлопців в цехові книги, шчоб довше користуватись јіхньоју працеју. Але навіть по скінченьу строка, підмајстер повинен був кілька років *странствувати*, т. ј. ходити на заробітки із одного города в другиј і принести атестати от іногородніх цехів. Шчоб післьа того добути званьньа мајстера, він повинен був зробити пробну працьу (*штуку, misterium*). Але перед тим він шче кілька тижнів отслу-

жував хазьајіну, за дуже малу плату ј у тој час звавсьа «młodzian». Коли пробна працьа була знајдена гарноју, то шукајушчиј мајстерства повинен був заплатити в цеховиј скарб *уступне*, іноді доволі велике (в цеху кравців в Камјанці — 120 злотих) і зробити дльа братчиків трапезу ціноју до 50 злотих. Відцільа ми бачимо, шчо порьадки ј звичаји стали овсім подібні до західно-европејських і привели до такоји самоји гіркоји долі більшу частину простих мішчан і робітників, котрі зоставались не допушченними до цехів.

Тим часом і підмајстрі, котрі в загалі звались чельадьу, мали ј своје впорьадкованьньа. Вони вкупі складали товариство, зване *господоју*, котра вибирала, не проміж себе, а із мајстрів *„отцьа господи.“* котриј повинен був повсігда устојувати за чельадьу. Јому в помічь вибирали шче двох товаришчів (*Безецерів*). Підмајстрі, не дивльачись на це, поступајучи на роботу, повсігда давали на рік *„на себе карту“* ј через те јак би јіх не забіждали, не могли кидати праці.

Дльа гіршого упадку городського мішчанства на Украјіні додала помочі господарська боротьба з жидами. По правді кажучи, польськиј урьад не давав жидам великих прав; навіть в інших городах јім заборонено було посільатись, напр. в Кијіві, в Камьанці; в цехи јіх теж не допушчали. Тим часом по іншим резонам жиди узьали мајже в усіх городах верх над мішчанами украјінцьами. Најголовнішчим робом це вијшло через те, шчо жиди більш торгували та держали аренди, ніж ремесничали, а певно торг та шахрајство навсігда дајуть більш бариша, ніж ручна працьа. Вдруге знов, жидам вдалосьа упорьадкувати дуже самостіјне самоуправство, так званиј *кагал*, при помічі котрого вони усі держались тісно один одного ј не розбивались на цілу купу дрібних і недружних між собоју товариств.

Такі були порьадки в городах західноји Украјіни. Трохи інакшими лишились вони в південниј і східниј јеји части.

Тамичка *громадськиј* порьадок городського житьтьа по малу перејшов в *козацькиј*. У перші часи цеј порьадок був доволі гарниј дльа всіх льудеј, бо з разу, особливо в дејакі доби, напр. при *Сагајдачнім* (в початку XVII-го віка) охоче пријмали простих льудеј в козаки. Де далі, тим одначе старшина більш забирала силу в своји руки ј дуже швидко, вже при *Самојловичу*, в кіньці XVII-го століття, дејакі козацкі старшини мали своји власних крепаків.

Про те јак ремеснична працьа була впорьадкована у козаків, знајемо дуже трохи. Не повинно бути, шчоб у козацьких городах було багато ремесників і ті, шчо були, мабуть ніколи не мали такого строгого цехового порьадку, јак в західниј Украјіні. На решті одначе Магдебурське право зоставалось кілько часу в дејаких городах, напр. в Кијіві шче ј під руським урьадом і навіть до послідного часу в украјіньських городах јесть дејакі останки цехового порьадку.

На решті треба додати про Запорожців, шчо між јіми ремесників мајже овсім не було. Дуже часто Запорожці добували сукно ј полотно, потрібні на одежу, навіть шкури дльа чобіт, замість жалуваньньа от урьадів перше Польского, а потім Руського. Навіть хліборобство було дуже закинуте у Запорожців і вони нерідко терпіли недостачу хліба, ј теж іноді получали јого від урьаду, або хоч прохали права купльати зерно, не платьачи мита (пошлини). На решті Запорожці најбільш жили з рибальства, та з худоби. Вони з початку року звичајно кидали жеребки на ріки ј полеві річки з лугами: јака на јакиј курінь дістанетьсьа, на тіј курінь увесь і працьује нероздільно. Під кінець Запоріжја одначе ј там завеласьа різнь. Запорожці, котрі жили не в Січі, а в степу, мали право закладати своји осібні хутори—зімовники, на котрих вони заводили одрізньані господарства ј пријмали до себе на житьтьа чужих льудеј, не козаків, і старшинували над јіми. Ок-

рім того *Кош* сам пријмав на своји землі ј жонатих льудеј, котрі закладали цілі села ј в јіх заводили осібні господарства.

Таким робом ми бачимо, шчо чим блишче до нашого часу, тим гіршиј порьадок наступав в городах і селах, тим гірша усьуде ставала нерівність льудських прав. На решті в XVIII-ім столітіјі вијшло так, шчо на Украјіні сільскі льуде по більшіј часті були крепаками, а в городах цехове впорьадкованьньа довело простих робітників-ремесників теж трохи не до станьньа крепаків у јіхніх хазьајінів-мајстрів.

Окрім того з XVIII віку на Украјіні вже проја́вльајутьсьа најперші мануфактури, а в XIX віку вже правдиві заводи ј хвабрики. Таким робом в нашіј дальшіј розмові нам треба буде мати погльад вже на всі ці форми, коли ми почнемо говорити про теперешнье станьньа ремесників і робітників в нашіј стороні. Тим часом перш ніж говорити осібно про порьадки праці в селах і городах Украјіни, на јеји заводах і хвабриках, ми повинни хоч коротко познајомитись в загалі з тими обставинами, в јаких льуде працьујуть в новішчі часи, з відносинами між робітниками ј хазьајнами, т. ј. між працеју ј капіталом.

III.

Працьа ј Капітал.

Ми вже казали, шчо в дуже давні часи мабуть овсім не було того, шчоб один чоловік робив на користь другого, а сам би через те жив в нужді та голоді. Поки льуде жили по одиначці сімјами ј невеличкими громадами, кожен робив дльа себе, або дльа својеји громади, јак ми то бачили в Індусів. Але јак почали громади војуватись між собоју ј замість того, шчоб вбивати усіх ворогів, јак з разу робили, брати чужих льудеј у полон, тоді першиј раз один чоловік почав силувати другого працьувати на јого користь, шчоб самому спочивати, або мати час на інші діла, напр. віјну, впорьадкованьньа держави ј т. і. Ми вже говорили про невольу ј про крепацтво ј бачили, відкільа бравсь хозьајнові бариш із праці невільника або крепака. Ми казали, шчо тој бариш ішов увесь з того, шчо працьа робітника давала більш здобутка, ніж коштувало јого содержати. Тој поверхниј здобуток ми ј назвали *додаточноју вартістьу*.

Ми додали, шчо так само, јак при неволі ј крепацьтва буваје ј при вільниј праці, т. ј. при роботі наньатих робітників. Кожен, хто најмаје хоч одного робітника робить це затим, шчоб покористуватись частиноју јого праці, добути дльа себе із јого додадочноји праці додаточну вартість. Бо інакше ніхто не став би ј најмати

робітника, јак би він мусів јому платити рівно стілько, јак тој виробить.

Візьмемо з початку дльа прикладу дуже простиј случај. Нехај підрьадчик-плотник узьавсьа поставити мужикові вітрьака за 120 карбованців, за саму працьу. Нехај дльа того, шчоб јого скінчити, чотиром чоловікам треба робити два місьаці. Хазьајін најмаје тих чотирох чоловік по 10 карбованців в місьаць кожному, ј за 2 місьацьа платить јім усім в купі 80 корбованців, а 40 ложить собі у кишеньу. Што ж то за гроші тих 40 карбованців? Ці гроші рівньајутьсьа додаточніј вартисті, котру дала працьа чотирох робітників. Бо певно, јак би јіхньа працьа не варт була 120 карбованців, то властивець млина не дав би јіх. Таким робом чотире чоловіка својеју працеју за 2 місьаці виробили на 120 карбованців, а самі добули тілько 80 карбованців. Певно, шчо јім заплатили не за всьу вартість јіхньоји праці, а тілько за $^2/_3$ тијеји вартісті, бо јак би јім заплатили стілько, јак вони виробили справді, то пришлось би на дольу кожному не 10 карбованьців, а 15 в місьаць. Від чого ж то так? А ось від чого: Бідні льуде, робітники присилувані продавати своју працьу дешевше, ніж коштује здобуток, котриј тоју працеју виробити можна. Так напр. наші плотники продали своји праці місьаць, нехај по 12 годин в сутки, за 10 карбованців, а виробльајуть хозьајінові 15. Шчоб виробити десьать карбованців і вернути хозьајнові јого гроші, јім було б досить замість 12 годин в сутки робити усього 8. Таким робом кожного дньа вони робльать по 4 години додаточноји праці на користь хозьајіна ј цьа додаточна працьа на решті через два місьацьа даје хазьајнові додаточноји вартості на 40 карбованців.

Тим часом одначе самому підрьадчикові здајетьсьа, шчо јого бариші не доволі великі. Він собі дума: јак би млин не давав гарного добутка, то мужик би не дозволив мені взьати такого бариша. Воно дијсно, шчо

властивець вітрьака потратив на јого будованьньа своју деревньу, шчо він јеjі купив за своjі власні гроші, за свіј *капітал.* Але шчо з того? Ја собі теж зробльу такиј капітал, збудују десьать вітрьаків, забаришују на кожнім по 40 карбов. і буде у мене 400 карб. Забаришувавши ті гроші він нехај на 320 карб. купить деревні, а за 80, јак сам хозьајін, збудује вітрьака. Вітрьак коштуватиме усього 400 карбованців і це вже јесть капитал того бувшого підрьадчика-плотника. Шчоб мати з того капитала добуток, він најмаје мірошника нехај за 80 карб. у рік, а добуваје усього мірчукового зерна на 200 карб., або 120 чистого доходу. От він і лічить: 120 карб. шчо року на 400, котрі коштуј вітрьак, це визначаје 30 карб. на кожну сотньу. Цагарниј процент і всі на јого дивльатьсьа ј кажуть, шчо він заробив і вигодно ј чесно.

А нехај би подумали, відкільа ідуть ті 200 карб. шчо року, то зараз би побачили, шчо забаришовав він овсім не чесно, бо ј копіјки там немаје јого власноjі праці, все чужа. Свіј капітал 400 карбованців він зібрав по троху, не доплачујучи раз у раз $^1/_3$ за працьу своjіх плотників. Јак би він робив по правді, т. ј. вступив би в товариство з своjіми робітниками, сам би робив, і увесь заробіток роздільав між усіма на рівних правах, то кожниј заробльав би по 15 карб. але ні в кого з јіх би набралосьа б капиталу, бо з своjеjі власноjі праці, особливо без грунту, капиталу зібрати не можна. От же замість того він шчо місьаца грабував кожного свого робітника на 5 карбованців і цім грабуваньньам склав собі капітал. Далі шчоб мати з јого більшіј добуток ніж би він міг дістати, отдајучи јого в рост (на проценти), він знов најмаје плотників і платить јім за будованьньа вітрьака на цілу треть дешевше, ніж сам брав. На решті він маје вітрьак і 120 карбованців чистого добутку, але через шчо? Через те, шчо мірошник мішки з зерном на своjіј спині таскаје, а вітер млинов

крила крутить. Таким робом увесь капітал і увесь шчогоднiј добуток з нього ідуть јому з чужојі праці хоч безпосередно, хоч при помічі природньојі сили, котру не він впорьадкував і котра по правді ніколи не повинна робитись власністьу осібноју одного јакого небудь чоловіка.

Ми нарочито узьали такиј простиј случај дльа приклада, але відцільа вже не важко буде показати, шчо так само, а не інакше, буваје кожниј раз, јак чоловік најмаје другого чоловіка собі на роботу, або крашче казати коли один чоловік *купльаје працьу* в другого. Та це ј зрозуміти не важко. Працьу купльајуть, јак і іншіј товар, на бариш, тілько замість того шчоб перепродувати јеjі саму, јак звичајно товар, ту працьу потрібльајуть при јакім небудь ділі ј продајуть вже јеjі здобуток.

Ось јаким робом це діјетьсьа: Нехај наприклад јакиј пан маје багато польа, худоби ј усе господарство гарно впорьадковане. Відкільа він јого добув, про те питатись не будемо, але допевно можемо сказати, шчо коли того добра багато, то добуте воно не јого власноју працеју, а хоч відньато силоју, хоч забаришовано з чужојі роботи. Тим часом теперечка не в тім питаньньа, ј ми поки шчо признајемо все добро јого дјісноју власністьу. Шчо ж він з тим почне робити, коли він сам один? Ні плуга налагодити, ні десьатини вирати, ні копи хліба позвозити, ні в скирту јіх скласти в великім господарстві самому не можна. А коли б навіть він і мав би таку силу, шчо ј міг би то усе сам робити, то все ж чи багато він наробить? Може вправитьсьа він з јакими 5—8-ми десьатинами, а у нього јіх більш тисьачі. З тих пьати десьатин нехај би він заробив 200 карбованців, а остатньа земльа усьа б пустовала ј не давала б јому жадного здобутку. От же ж він і робить ось јак: пријмаје він до себе нехај 40 чоловік робітників, годује јіх і шче платить нехај по 50 карбованців

у рік кожному на одежу ј јого інші потріби. Нехај кожен робітник таким робом јому обіјдетьсьа 100 карбованців, а всі сорок 4000 карб. Ми бачили, шчо поки він жив без робітників, то виробльав усього 200 карб. Тепер він заводить господарство на всіх 1000 десьатинах, і кожен робітник јому виробльаје в рік по 200 карб. Воно шче в громаді кожен чоловік і більше виробить, ніж по одиначці, але ми ложимо однаково в тім рахунку, шчо најмит не так охоче робить, јак сам хазьајін. От же ж продајучи увесь здобуток свого хліборобства за 8000 карб. шчо року ј зостајетьсьа јому післьа одвертаньньа 4000 карб., потрачених на робітників, шче 4000 чистого баришу. Відкільа ж узьавсьа тој бариш? Певно, шчо не от праці самого пана ј не от господарства, не от худоби, бо пан без робітників не добував більш 200 карб., јак і остатні робітники. Усьа цьа додаточна вартість, т. ј. зерно, сіно, худоба на 4000 карб. достајетьсьа панові тілько за те, шчо він купльаје рокову працьу најмита за 100 карбованців, коли та працьа на ділі здобуваје 200 карб. Јак би најмити справді діставали стілько грошеј, јак јіхньа працьа добуваје в зерні, худобі ј інших добутках, то за 100 карб. вони повинни були б робити усього півроку замість цілого рока; а тепер вони цілісіньких шість місьаців робльать дурно додаточну працьу на користь хазьајіна, котриј добуваје через неји додаточні вартисті в зерні ј інших хліборобських добутках. Таким робом складајучи до купи тих 4000 карбованців забаришованних шчо року, панові не тьажко буде через кілько років зібрати собі капітал і купити нові грунти, наньньати нових робітників і де дальше, тим більше добувати з јіх додаточноји вартисті, тим більші капітали складати із добутків чужоји праці.

На цім прикладі з хліборобськоји праці ми најкрашче бачимо, шчо капітал складајетьсьа тілько з тоји різниці, јака јесть між коштом праці, јеји вартістьу ј

коштом здобутка (продукта) тіјеі праці ј јеі вартістьу. Певно коли харч, одежа ј інші потріби најмита коштујуть хозьајнові 100 карб. у рік, то це визначаје, шчо рокова працьа хліборобського робітника коштује, т. ј. може бути купована за 100 карбованців у рік. Але приложена до хліборобства цьа працьа в здобутках, котрі післьа неі лишајутьсьа, даје далеко більше, нехај, јак ми поклали, 200 карбованців. Це визначаје, шчо працьа, коли вона потрібльана на хліборобське господарство, даје вартість двічі або ј шче більшу, ніж коштувало добути ту працьу в тім самім господарстві. Оцьа власність праці, при своїј потраті давати в загалі більшиј здобуток, ніж коштувало добути силу дльа цієі самоі праці, ј јесть најголовнішча основа усього господарства, бо јак би працьа не мала цієі осібності, то льудьам було б вигіднішче жити мов звірьам, користујучись тілько тим, шчо вони знајдуть готовим в природі.

Так јак ми оце бачили в хліборобстві ј при будованьні вітрьака, так само буваје ј в усіх інших роботах, в ремеслі, в мануфактурі ј на хвабриці. Усьуде капітал складајетьсьа в руках хозьајіна із різниці між ціноју, за котру він купльаје працьу своіх робітників і ціноју, за котру він продаје здобутки іхньоі праці. Певно шчо до ціни праці треба додати ј колишньу працьу потрачену на упорьадкованьньа ремесла чи хвабрики. Тим часом ми шче вернемось до цих питаніј, говорьучи про різні порьадки праці на Украјіні.

Теперечка ж нам најцікавішче скілько справді коштује працьа, чим визначајетьсьа јеі вартість при јеі продажі, т. ј. при најмі одного чоловіка другим.

Певно шчо чоловік тілько тоді можеть працьувати јак слід, коли він маје доволі сили потрібноі дльа теі праці, котру він мусить робити. А дльа того, шчо б чоловік мав силу ј міг робити, треба, шчо б најголовнішчі потріби јого були хоч скілько небудь задоволені. Так напр. кожниј добре розуміје, шчо чоловік, охльав-

шиј от голода, швидко ослабне дуже ј далі присилуваниј буде кинути роботу. Але не кожниј у нас шче знаје, хоча більша частина льудеј вже ј догадујетьсьа, шчо при добрих харчах робітник виробльаје більше. В Англіјі навіть тим робітникам, котрі, јак там звичајно буваје, самі на свіј кошт харчујутьсьа, хозьајіни забораньајуть погано јісти, кажучи, шчо це дльа јіх, дльа хозьајнів некористно. Так само напр. грабарі в Смоленскіј губерніјі коли робльать поденно, то јідьать більш картопльу та капусту, тілько ж јак стануть на роботу от кубовоји (кубічноји) сажені, то зараз варьать кашу гречану ј купльајуть сала та солонину, або иноді ј друге миьасо [1]).

Так само јак з харчем буваје ј з одежоју. Чоловік, у котрого руки закльакнуть от холода, овсім не можеть робити. Јак би ті робітники, шчо зімоју гніј на польа вивозьать, або дерева рубајуть, або јіх з лісу вивозьать, одьагались дуже легко, то јіхні руки ј ноги попримо-рожувались би, вони б швидко заслабли ј присилувані були б кинути працьу собі на горе, та ј хозьајіну на вбиток. Через те ми бачимо, шчо одежа јесть така сама безпремінна потріба дльа робітника, јак і харч.

Тим часом і окрім харча та одежі јесть інші потріби, без котрих не можна обіјтись. Так напр. без хати, або хоч јакого небудь жильа: курінья, земльанки, печері ј т. і.

Ми не будем перелічувати багацько других потріб, теж більш або менш необхідних, але вкажемо шче на одну, на котру звичајно не доволі вважајуть. Це потріба мати сімју, мати дітеј, мати на шчо јіх вигодувати. Здајетьсьа, кожен розуміје, шчо коли б у робітників дітеј не було, або коли б вони усі з голоду умирали, то швидко ј самі би робітники перевелись, бо старі б вимерли, а молодих не наростало б. Тим часом, по јако-

---

[1]) *Ежельарт.* Із сельа. «Отеч. Зап.» кн. 1879, I.

мусь чудному погльаду, хозьајнам здајетьсьа, шчо робітників повсігда намножитьсьа доволі; јак своїх не буде, то з чужих крајів позбігајутьсьа, а не то із сельан в городскі робітники попереходьать. Воно ј справді не рідко так буваје, і от через шчо хозьајіни усе тьагнутьсьа, шчо б платити робітникам аби на јіх власні потріби так сьак хватало, не вважајучи овсім на годуваньньа і в загалі на воспитаньньа дітеј.

Відцільа ми бачимо, шчо робоча плата, або, шчо виходить на одно, вартість праці не јесть річь повсігда однакова, сама собі рівна, але шчо вона можеть дуже зміньатись, дивльачись по тому, шчо лічити за необхідні потріби робітника. Певно, шчо хозьајни, властивці капіталів, најемшчики мајуть прихільність зводити заробочу плату на таку низьку ступінь, аби тілько робітники могли жити ј працьувати. З другого боку певно робітникам хотілось би підньати ту плату јак можна вишче. Через те ј іде розуразньа боротьба між працеју ј капіталом. Але за ким зостајетьсьа верх? на це питаньньа льуде різних попрьамків дајуть різні відповіді. Одначе нам не важко буде показати, шчо верх зостајетьсьа за капіталом і тим гірше, чим робітники самі більш рішені усьакоји власності, особливо грунта. В тих земльах, де більша частина льудеј шче мајуть своји грунти, вони не повсігда продајуть своју працьу ј через те не повсігда дајуть хозьајнові дурно користуватись здобутками јеји додаточного часа. Працьујучи на своји власнім грунті, вони мајже цілком користујутьсьа усіјеју своју роботоју, певно одначе, коли у јіх не відбирајуть јіхне добро іншим способом, наприклад накладајучи на сельан великі податки ј т. і. Про це говоритимемо колись в іншому місті, а тепер обернемось до тих робітників в ремеслах, мануфактурах і хвабриках, котрі більше живуть з своји праці ј дуже часто вже не мајуть ніјакоји власності.

В такім случаји ми бачимо з одного боку хозьајіна, т. ј.

чоловіка мајучого мајстерску, чи мануфактуру або хвабрику ј окрім того шче гроші, оборотниј капітал, на котриј він думаје најмати робітників, але при помічі котрого він би міг шче ј прожити доволі довгиј час, коли б навіть, по јакому случају, він і не најшов би робітників. Напротив јого стојіть робітник з усіми тими потрібами, котрі ми перелічили ј без жадного способу јіх задовольнити. Між льудьами такого нерівного стану боротьба не можеть бути довга. Хозьајін повсігда можеть отложити на кілько часу своје здобуваньньа, робітник і одного дньа не можеть жити з сімјоју без харчів, без одежі, без хати. Він принужден продати своју робочу силу за стілько, скілько јому дадуть. Дати јому могуть іншиј раз трохи більше, другиј раз трохи менше, але усі турбованьньа хозьајіна направльатимутьсьа до того, шчоб платити робітнику јак можна менше ј користуватись јого додаточноју працеју, јак можна більше. Але правда шчо тутки він діјде до грьаниці, котру јому важко буде переступити:

Резон цьому тој, шчо чоловік, најголовнішчі потріби котрого не задовольньані, слабне ј стаје недобрим робітником; дльа капіталіста це некористно ј через те в загалі робоча плата ј не падаје нижче најменшоји можливоји ціни, при котріј робітник шче так-сьак може піддержувати своју робочу силу. Зате усьуде ј повсігда хозьајни усіма силами пильнујуть довести плату робітника до цијеји најменшоји міжливоји величини. Цеј загальниј напрьамок робочоји плати падати усе нижче, аж поки вона діјде до крајнього свого станьньа, зветьсьа *залізним законом робочоји плати.*

Так јак різні потріби у льудеј мајуть дуже не однакову силу, то ј незадовольненьньа јіх не однаково отзивајетьсьа на спосібності до праці. Певно, шчо харч јесть така потріба неотложна, шчо голодниј чоловік овсім не можеть робити. Воно б здавалось, шчо вже дльа власноји користі хозьајіни повинни були б добре

годувати робітників, јак вже трохи не усьуде дішли до того, шчо б добре годувати худобу. Тим часом дльа льудеј і тут гірше буваје. В Англіјі напр. намити на хвабриках і ремесники в мајстерських, де харч хозьајська, јідьать менше, ніж навіть казна (урьад) даје арештантам по тьурмах, а ј там далеко не дајетьсьа стілько білковини ј жиру, јак потрібно робочому чоловікові. Тим часом по-де-куда вже починајуть розуміти, шчо без добрих харчів не можеть бути ј добројі роботи ј через те можна сказати, шчо не на харчах, а іншим робом, хозьајни вибирајуть најбільші бариші із своїх робітників.

Без одежі, особливо в холодних сторонах, так само не можна обіјтись, јак і без харча. В дејаких жарких земльах Кітајські робітники (Кулі) ј працьујуть мајже голі. Але в Европі, чим далі на схід, або на північь, тим більша стаје потріба одежі ј до того одежі теплоји. В Россіјі в загалі, а особливо на Украјіні потріба в одежі лічитьсьа за одну із најперших і задовольньајетьсьа, рівньаја до загальних обставин житьтьа між бідними льудьами, крашче, ніж в західніј Европі. У Франціјі у простих льудеј страшенниј брак теплоји одежі, однаково по селах і в городських робітників. В Англіјі навіть шче гірше. Там робітники рідко купльајуть собі нову одежу, хоч би ј дешеву, јак французські блузи, але по більшіј часті ходьать обідрані в старіј панськіј одежі. Зате харчі звичајно в Англіјі трохи крашчі ніж у Франціјі, а во Франціјі у городських робітників теж трохи крашче ніж у наших.

Але јесть шче ј інші потріби, на котрих житьтьа робітника можна урізати гірше, ніж на харчах і одежі. Хозьајни ј капіталісти повишукували усі боки житьтьа простих льудеј, на котрих јім можно було б забаришувати. І справді вони умијуть покористуватись шче ј на таких загальних потрібах своїх робітників јак потріба мати своју хату, своје власне жилльа, потріба спочинку ј науки, потріба сімејного житьтьа ј т. д.

Мајже усьуде теперечка ремесники ј хвабричні робітники вже не мајуть своjіх хат, а повинні жити хоч в хозьајіна, коли він jіх пријмаје, хоч најмати собі кватирі за гроші. Але в великіј часті західноjі Европи вже навіть хліборобські робітники-најмити діјшли до подібного станьньа. В Англіjі напр. властивець грунта, або jого арендатор, будујуть цілі купки маленьких хаток (коттеджів) і отдајуть jіх у најми своjім же робітникам, відбирајучи назад іншиј раз четверту або ј третьу часть усього jіхнього заробітка. Окрім того це шче один із способів держати допевно робітників під своjеју волостьу; бо најмити рідко могуть акуратно платити і, під страхом шчоб jіх не прогнали з неоплаченоjі квартирі, вони слухајуть хозьајна в усім, шчо він прикаже ј навіть најмајутьсьа за дешевшу ціну на нові строки. Шче гірше діjетьсьа з кватирами робітників в великих городах, особливо в таких, котрі швидко ростуть. Так напр. в Берліні, післьа віjни, в 1873—1875 роках, прості льуде платили за најгіршу коморку більш третьоjі части свого загального заробітку ј трохи не 50.000 чоловік усе ж були принуджені жити зімоју за городом в нарочито дльа jіх збудованих бараках із дошчок.

Не крашче робитьсьа ј там, де, јак нерідко буваје в Россіjі, робітники живуть в казармах при хвабриці. Звичајно буваје тілько по однiј казармі роздільно дльа чоловіків і жінок, а затим вже усі спльать в купі хоч на землі, хоч на брудних нарах (полу) середь тісноти, смроду ј нерідко усьакоjі зарази.

Таким робом ми вже бачимо, шчо на користь капітала потріби робітників могуть падати ј справді падајуть низько на стілько јак воно тілько можна без того, шчоб сила дльа праці до решту загинула. Цьа сила це најголовнішчиј добуток дльа хозьајіна ј через те він пільнује користуватись цім жерелом јак можна більше ј довше. Тим часом він вважаје не стілько на довжину усього житьтьа робітника, јак на довжину робочого

дньа, бо дльа јого бајдуже, шчо робітник кількома роками ранїј помре, аби він јому за то времьа багато виробив. Через те не важко урозуміти, через шчо число робочих годин у сутки јесть одно із најперших питанїј в розурознїј боротбі між хозьајнами ј робітниками. Хозьајн, купльајучи працьу у робітника, вже хоче закупити јеји усьу, шчоб і трохи јеји дльа нього не пропало, шчоб у робітника не зосталось ні часу дльа спочинка, ні сили чому небудь поучитись, або зробити шчо потрібне дльа сімји або дльа самого. Особливо бојатьсьа капіталісти науки дльа робітників, бо вони добре чујуть, шчо наука колись доведе робітників до бажаньньа ј спосібности скинути з себе јармо капітала.

По всіх ціх резонах усьуде, де тілько јесть хозьајін і робітники, там льудеј наньатих силујуть шчо дньа робити јак можна більше годин. З другого боку робітники усьуде пільнујуть јак би робити менше. Не треба думати шчоб це дїјалось через те, шчо льуде в загалі ледачі до роботи. Ні, багато јесть на світі льудеј, котрі охоче робльать, јесть навіть і такі, котрі робльать через силу по своїј волі. Але певно, шчо чоловік буде робити шчиро тілько тоді, коли бачитиме користь собі от тоји праці. От же ж робітники звичајно того не бачуть. Бо скілько б вони не робили, чи по 10 годин в сутки, чи по 12, чи навіть по 16, усе јіх плати ледве вистачаје на јіх убоге жильльа, одежу та харч і при тому мајже однаково не вистачаје, хоч вони робльать по 10, хоч по 16 годин у сутки, бо при більшім заробітку льудеј зараз харч, одежа ј остатні річі в краји стајуть дорожчими. Через те робітники добре ј бачуть, шчо тілько ј јіхнього, шчо спочинути, або чому навчитись, а от лишньоји години праці јім користі мало, навіть і тоді, коли јім за ті додаточні години ј осібно платьать. Через шчо ж то так, може нас хто спитаје? А через те, шчо јак тілько робітники починајуть довше працьувати шчо дньа, то зараз вартість јіхньоји роботи

падаје, так шчо хозьајін платить јім по правді овсім не по годинам, а цілком за усьу працьу, скілька б вони јеjі не робили, чи 8 годин, чи 16, і плата цьа мајже однакова, бо вона розміръајетьсьа не по здобутку от праці, а напротив того по најменшіј міжливіј вартисті, котроjі потрібно шчоб задовольнити најголовнішчі потріби робітника. От через шчо робітники тепер дуже розумно робльать, шчо в часи змов (стачок) більш стојать за поменьшаньньа годин праці, ніж за додаток заробочоjі плати. Бо коли б справді јім і почали платити більш, то, ми вже бачили, нарівні з цім побільшајуть ціни хліба, мньаса, кватир, одежі ј других необхідних і загально-льудських потріб. Коли ж робітник добьетьсьа поменшаньньа робочого часу, хоч і без додатка плати, то певно от цього јого потріби не зміньајутьсьа ј він усе ж так-сьак матиме чим јіх задовольньати, а окрім того в јого шче лишајетьсьа час дльа спочинка або дльа науки. Певно одначе, шчо коли робітник замість того, шчоб спочивати або учитись, та піде ј на ці вільні часи најметьсьа до кого робити за осібну плату, то він загубить усьу користь, бо ј часу вільного не матиметь і за своjі потріби, коли усі так робитимуть, јому на решті приjдетьсьа платити на стілько дорожче, на скілько він плати добув за продажу своjіх вільних годин.

В усіх земльах хозьајни до того замучували своjіх робітників страшенно довгоју робочоју доброју, шчо на решті навіть дејакі із урьадів повмішувались і повидавали закони, котрими назначајетьсьа міра дльа числа годин праці, котру хозьајін можеть правити з робітника. Але закони ці ј досі јесть не в кожніј стороні ј там, де вони јесть, не повсігда правдиво виповньајутьсьа. В інших містах говоритьсьа тілько про жінок, та дітеј, а не про усіх робітників. В Руськім законі ј досі нема заборони певноjі хозьајнам силувати робітників працьувати скілько јім завгодно буде. В загалі на

хвабриках в наших сторонах увіјшов в звичај 12-ти годинниј робочиј день, але багато де в јаких містах робльать і досі от 14—16 годин у сутки, а в городських ремесників хлопці та підмајстрі навіть звичајно робльать не менше. Так само јак в Россіјі, нема загального закона ј в Англіјі, хоча там јесть чимало різних осібних законів дльа жінок, дльа дітеј, дльа різноји роботи, дивльачись по хвабрикам. У Франціјі закон в загалі забороньаје силувати робити на хвабриках і по мајстерських більше 12 годин. В Парижі звичајно не робльать поверх 11 годин. В Швејцаріјі 11 годин праці вже најдовшиј строк. Подібниј же закон недавно виданиј і в Даніјі. В других сторонах Европи: Німеччині, Австріјі, Іспаніјі, Італіјі, Бельгіјі, Голландіјі за остатні роки теж видано не мало законів, ніби то на користь робітникам, але вони не варт і Французських, не говорьучи вже про Швејцарські. В Бельгіјі навіть і досі не забороньана жіноча працьа в копальньах під землеју, котра вже забороньана мајже в усіј Европі. Најкрашчі закони одначе усе ж таки в дејаких із Сполучених Штатів північноји Америки, де урьад (казна) в усіх своіх заводах установив робочиј день в 8 годин і не признаје контрактів робітників з хозьајінами, де число годин більше от вісьми.

Окрім того, шчо користь хозьајнів іде в тім напрьамку, шчоб силувати робітників працьувати јак можна більше, вона шче маје іншиј вплив на јого житьтьа. Так јак хозьајін своју платоју задовольньаје најголовнішчі потріби не тілько самого робітника, но шче ј јого сімји, то він бажаје шчоб і робила усьа сімја, т. ј. жінка ј діти окрім самого робітника. Хозьајін добре розуміје, шчо коли чоловік маје сімју, то він не можеть заробльати менше, ніж потрібно, шчоб јого діти з голоду не вмирали; але хозьајнові здајетьсьа, шчо ті діти живуть на јого кошт, коли вони јому не робльать. Або думаје він собі, коли робітник не хоче, шчоб јого діти робили,

то не треба јому дітеј мати. На шчо, кажуть капіталісти, випложувати дітеј, коли на јіх хліба не вистачаје?

Відцільа ј пішла та думка, звісна під імьам *теорії Мальтуса* (Англійського господарника), шчо льудеј в загалі родитьсьа більше, ніж могуть умножатись здобутки льудськоји праці, т. ј. хліб, одежа ј т. і. Так напр. Мальтус казав, шчо у тој час коли в јакіј стороні родить хліба ј іншоји провізіји у 2, у 4, у 6, у 8 раз більше, ніж перше родило, число льудеј розмножајетьсьа у 2, у 4, у 8, у 16 разів, одним словом далеко скорішче. Коли б цьа думка була справедлива, тоді чим далі, тим біднішчі ставатимуть льуде, тим гірша буде нужда, тим більше число льудеј буде, јак казав Мальтус, *„виклыучено з бенкету житьтьа.“*

Ті, хто стојать за цьу думку, пітвержујуть јеји тим, шчо ніби то число льудеј удвојујетьсьа кожних 25 років, а може ј того скорішче, а здобутки, котрими льуде задовольньајуть своји потріби, не могуть так швидко удвојуватись.

Тим часом це річь овсім не доказана, або навіть можна сказати допевно доказано, шчо мајже ні в одніј стороні льудство так швидко не удвојујетьсьа. Так напр. в Россіјі, Англіјі ј Пруссіјі, земльах, де льудеј најбільш множитьсьа, усе ж при теперешніј швидкості потрібно от 55 до 60 років шчоб льудство удвојілось. В інших сторонах, напр. Франціјі, Австріјі далеко більше от 200 до 300 років. В загалі чим јака сторона ставатиме багатша ј освічанішча, думајуть, шчо ј льудство розмножатиметьсьа не так швидко; бо јесть в науці тепер вже ј така думка, шчо ј між звірьами ј між льудьами најкрепші, најздоровші, најдовговічнішчі ј најрозумнішчі множатьсьа не занадто багато. Певно одначе, шчо ці питаньньа занадто темні ј ми тутки в кількох словах јого розібрати подрібно не можемо. Тим часом напроти думки Мальтуса ми шче мајемо інші річі відмовити.

Најголовнішча із наших відмов це та, шчо здобутки

хліборобськоjі j іншоjі праці могуть звеличатись скорішче, ніж росте льудство. Певно, не усьуде воно так буваjе j багато jесть таких міст, напр. *Ірландіjа*, де здаjетьсьа не наче б то закон Мальтуса j справедливиj. Але усьуде, де господарство добре упорьадковано, де льуде шчиро робльать і де окрім того дльа хліборобства j іншого здобутьтьа за остатні роки вже користуjутьсьа паровими j іншими машинами, там усьуде здобуток росте швидче от льудства.

Візьмемо дльа прикладу кілько господарств і недобре j гарно упорьадкованих. Довжицька волость знов нам тутки послужить. [1]) Тому 110 років (1765—70 часи Румьанцовскоjі переписі) льудство Довжицькоjі волості рівньалось 4160 душам. В 1874 році усіх льудеj було 7568. Таким робом прибуло 81%, т. j. навіть за 110 років льудство шче не удвоjілось. Ми не знаjемо скілько в прошлому столітьjу волость цьа добувала хліба, тілько знаjемо число худоби. Воно було: Робочоjі худоби: конеj і волів—1600, коров з тельатами—1000, овець—2000, кіз—250, свинеj—900. У теперешні часи худоби jесть ось скілько: Робочих конеj—2900, волів—25, коров доjних 1400, овець—5000, свинеj—2500. Таким робом ми бачимо, шчо, не дивльачись на кріпацьтво j звьазане з тим недобре господарство, число худоби Довжицькоjі волості умножилось маjже в тіj самі відносині, шчо j число льудеj. Окрім того не треба забувати, шчо число десьатин грунта, котриj обробльаjуть під хліб, побільшало на цілих 2300 десьатин, а певно, шчо при господарстві прошлого столітьjа, по відносині до здобутка хліба, число худоби було більше. Таким робом ми можемо сказати, шчо в Довжицькіj волості здобуток зерна виріс трохи швидче, ніж помножилось льудство. В загалі одначе ми бачимо, шчо Довжицька волость не даjе нам певноjі відповіді на наше питаньньа j на неjі од-

---

[1]) *Русов*, l. c.

наково могуть звертатись, јак прихільники теоріјі Мальтуса, такі јеjі противники. Але не треба нам забувати при цьому однојі дуже важнојі обставини. Тому 110 років Довжицька волость із більш менш вільного станьньа не давно перејшла під сторічньу невольу кріпацьтва ј певно шчо булоб чудно, коли б льуде от того забагатіли.

Подивимось же тепер, шчо робитьсьа з відносиноју між льудством і здобутком в таких сторонах, котрі вже давно мајуть вольу, на стілько на скілько в загалі льуде досі јеjі добилисьа. Дльа прикладу візьмемо Іспансьську область *Біскају*. Кожен знаје, шчо це сторона з давних давен не тілько вільнішча от других, а навіть така, котра аж до послідного часу була удержала своје влаене ј доволі широке народоправство. Ось јаку відповідь цьа земльа, гірньа ј далеко неплодьуча, даје прихільникам Мальтуса. Тому сто років льудство Біскаjі рівньалось 100.000 чоловікам, а шчо-годнiј здобуток зерна був 200.000 фанег пшениці (фанега, іспаньська міра більа $^1/_3$ нашојі четверті) ј 400.000 фанег кукурузи. Теперечка льудство Біскаjі удвојілось, але на 200.000 чоловік приходитьсьа тепер шчорочнього середнього урожају: пшениці 600.000 фанег, т. ј. тричі більше, а кукурузи поверх 1.000.000 фанег, в $2^1/_2$ разів більше, так шчо із Біскаjі вивозьать кукурузу в Англіју ј Німеччину. Окрім того здобувајетьсьа шче 80.000 фанег гороху ј квасолі ј содержитьсьа 300.000 худоби ј навіть почато розводити виноград по таких містах, де перше нічого не росло. [1])

Може хто нам скаже, шчо такиј швидкиј рост здобутка трапльајетьсьа тілько де в јаких земльах і то малих, а не в загалі при кожнім добрім господарстві? На це ми відкажемо прикладом усіјеjі Франціjі. З кіньцьа XVIII столітіја льудство Франціjі виросло з 22

[1]) Louis-Lande, Basques et Navarrais. Paris 1878, стр. 205.

мільјонів до 36 мільјонів з лишком, т. ј. більа 70%, а здобуток хліба більш ніж на 100%. [1])

Ми нарочито говорили досі тілько про міжливість швидкого росту здобутка хліба при добрім господарстві, бо кожен розуміје, шчо звеличити урожај хліба це најтьашче, усе ж остатне, працеју добути повсігда можна в великім розмірі, тілько треба, шчоб працьа була добре упорьадкована. Таким робом при добрих порьадках здобуваньньа ніколи не можеть бути недостачі ні в залізі, ні в каміні, ні навіть в земльанім вугольлі, бо запаси усіх тих річеј шче такі великі, шчо јак би льудеј і в десьать крат більш народилось, то на усіх би вистачало.

Ми справді ј бачимо через те, шчо в ремесничніј праці здобутки ростуть в гору шче далеко швидче, ніж в хліборобстві. Так напр. загальниј здобуток *усіх річеј* в десьати најголовнішчих земльах: Англіјі, Франціјі, північніј Америці, Німеччині, Бельгіјі, Россіјі, Австріјі, Голландіјі, Італіјі, Ост-Індіјі мајже удвојівсьа починајучи з 1870-го по 1873-тиј рік. Певно, шчо льудство в усіх тих сторонах, за тих три роки пробуло не більш, јак на 3% або 4%. [2])

Ось наприклад в јаких відносинах росла торгівльа в різних земльах. Числа наші показујуть мільјони анґліјських фунтів стерлінгів. Кожен фунт стерлінгів рівньајетьсьа 8 карбованцьам (12 гульд.)

---

[1]) В 1815 року загальниј урожај зерна в Франціјі був — 132,000,000 гектолітрів і із јіх пшениці 39,461,000.

В 1872 зерна в загалі 276,129,350 гект. Пшениці 120,803,500.

На льудину приходилось пшениці:

1821 — 1,53 гект.
1835 — 1,59 »
1852 — 1,85 »
1872 — 2,11 »

(E. Reclus. Geographie, II, стр. 847).

[2]) *Зібер*. Думки про відносини господарства до права. Петерб. «Слово» 1878.

Ввезено на:

	В 1860 р.	1870	1873	1876
Великобританіја . .	210	303	371	375
Франціја	106	140	183	158
Россіја	21	50	65	76
Сполучені Штати .	73	90	133	—
Бельгіја.	36	70	96	57
Австріја	32	62	81	53

Вивезено на:

	В 1860 р.	1870	1873	1876
Великобританіја . .	164	244	311	256
Франціја	125	138	192	142
Россіја	26	54	54	64
Сполучені Штати .	69	81	108	—
Бельгіја	35	60	86	44
Австріја.	37	58	65	59

По случају великого крізіса між 1873 і 1876 роками в більшіј части сторін за послідньу добу торговльа навіть поменьшала, але це не говорить проти загального ј швидкого јеjі роста. Усьуде вона трохи не удвоjілась за остатніх 17 років (1860—1876). Коли візьмемо трохи довшиј строк, то побачимо шче більшу різницьу. Так напр. Англіја вивозила різних товарів:

	В 1841 році.		В 1871 році.	
Боволньаноjі прьажі на.	7,2	мільјон. ф. ст.	15,0	м. ф. ст.
Бавольньаних товарів .	16,2	—	57,7	—
Льньаноjі прьажі. . .	0,9	—	2,3	—
Льньаних товарів . .	3,3	—	7,5	—
Вовньаних товарів . .	5,7	—	27,0	—
Заліза ј сталі. . . .	2,4	—	29,0	—

Відцільа ми бачимо, шчо ј річи потрібні дльа одежі дльа будованьньа машин і виробки струмента, теж здобувајутьсьа в більшім числі ј швидче, ніж росте льудство.

Навіть така річь, котру најважче добувати, напр.

мньасо, усеж чим далі потрібльаjетьсьа в більшіj мірі. Англичане теперь jідьать вже мньаса по 96 фунтів в год кругом на чоловіка, між тим jак у нас на Украjіні наврьад чи приjдетьсьа по 20, а в Франціjі ледве вистачаjе по 40 фунтів. В Англіjі одначе льудство тричі густішче проти нашого j мало не двічі проти французского. Jак росте потріба мньаса в Англіjі видко з того, шчо привезено було:

	Рогатоjі худоби.	Овець.	Свинеj.	Мньаса j сала.	
В 1845 р.	16,833 штук.	15,957	1,590	0,132	мільj. центнерів[1])
„ 1875 „	263,098 „	977,863	80,878	3,875	— —

Таким робом ввіз мньаса страшенно виріс за трицать років, але виросло дуже j здобуваньньа jого в самій Велико-Британіjі, бо j тепер усе ввезене мньасо рівньаjетьсьа тілько одніj пьатіj части усього мньаса потрібльаjемого в королевстві.

Нам здаjетьсьа, шчо ціх кількох чисел доневна доволі, шчоб показати, шчо в теперешні часи, коли jесть нужда на світі, а іноді навіть бідность росте, замість того, шчоб зрівньуватись з багатством, то виноjу не те, шчо льудеj нарождаjетьсьа дуже багато, а здобутка з землі не вистачаjе. Напроти того, здобуток з землі можеть рости швидче от льудства, бідность усе ж ставати гірша. Діjатиметьсьа це от неправдивого упорьадкованьньа праці j усього господарства, от тьажкого jарма положеного на працьу капіталом, jарма, котре тим часом можна j скинути, а овсім не через jакиj небудь необхідниj закон природи.

Ми вже казали jаким робом в старі часи, при неволі, при кріпацьтві, при цеховім ремеслі капітал користувавсьа працеjу. В оціj остатніj голові ми бачили, шчо загальні закони, по котрим велась тоді цьа неправда j по котрим вона ведетьсьа тепер при так званіj вільніj

1) Центнер = маjже 3 пуда.

праці, в корінї своїм раз у раз однакові. Нам хочеться показати теперечка, якї саме єсть способи в капітала висисати додаточну вартість із праці і особливо зупинитись на тих формах, котрі це користуваньньа приймаєе на нашій землї, на Українї. Найголовнішчі форми тут певно ті самі, шчо і в інших сторонах, т. і. ремесло, мануфактура і великий хвабричний здобуток. Форми ці звичайно виростаїуть одна із однїї, але нерідко живуть і поручь в одну добу і, хоч подаїуть друг другу помічь, хоч борьутьсьа між собоїу. Остатний случай звичайнішчий і в загалі можна сказати, шчо великий здобуток машинний знічтожаєе по троху мануфактуру (рукодільний здобуток) і ремесло. Усі ці форми праці маїуть безпосередні відносини з торгівлеїу, так єак хозьаїіни добуваїуть своїі бариші тілько післьа продажі своїх товарів. Хоча таким робом торгівльа і в загалі весь купецький стан єсть не шчо інше єак пособник капіталістів і хозьаїнів в користуваньні чужоїу праціеїу, ми тим часом про торгівльу на Українї мусимо отложити нашу розмову до іншоїі книжки, бо торгівгівльа цьа у нас маєе в загалі такий особистий характер, котрий потрібуєе подрібнішчого розбору, ніж ми теперечка можемо дати. Через те ми в остатніх трох головах нашоїі розмови і зупинимось тілько на трох упорьадкуваньньах праці, на ремеслї, мануфактурі і хвабриці.

IV.

Ремесла на Украјіні.

Ми вже казали јаке тьажке було житьтьа дрібних ремесників під польским панством над Украјіноју. Тим часом під руським воно не поліпшало. Окрім того, шчо мајже до остатніх часів цехові порьадки мали своју силу, крепацьтво, в інших містах підновлене, вдругих і конче на ново заведене руським урьадом, мало свіј гнетучиј вплив не тілько на хліборобство, але теж і на ремесло. Справді в XVIII-му і XIX-му столітьјі в городах Россіјі скрізь, і на Украјіні, завелось шчось подібне до того, шчо в західніј Европі було тілько в першіј половині середніх віків, т. ј. завівсьа осібниј стан кріпостних (паньских) ремесників. Багато де јакі між панами узьали собі звичај віддавати кріпосних хлопців в городи до мајстрів в науку. Ці хлопці, вивчившись ремеслу, хоч вертались на село ј робили там на користь пана, хоч зоставались працьувати по городах і платили панові оброк, по більшіј часті доволі дорогиј.

Через це число ремесників на Украјіні було в загалі більше до волі, ніж тепер. Особливо ж число ремесників украјінців. Урозуміти, чому так було, дуже легко. Кріпосних по неволі силували вчитись ремеслам, але окрім того іноді пан і платив за јіх науку. Теперечка ж мужицькі діти дуже рідко вчатьсьа по городах у

ремесників, раз через те, шчо в загалі украјінські сельане мало мајуть прихільності до ремесл і особливо до городського житьтьа, вдруге ж через те, шчо хлопці потрібні в господарстві ј батьки не мајуть, з чого јіх возити в городи ј хоч кілько часу там содержати.

Через те далеко більша частина ремесників в теперешні часи на Украјіні не Украјінці, але, дивльачись по місту житьтьа ј по ремеслу: Москвини, Льахи, Німці або Жиди. Не у всіх ціх льудеј ремесло однаково ј упорьадковано. Хоч теперечка в загалі усьуде господарскиј порьадок стаје однаковиј і на те сходить, шчо в кого гроші, то тој і хазьајін і всі бариші добуваје, а хто бідниј, то мусить најматись цілісінькиј вік і все ж окрім за робітньоји плати, за котру ледве прожити можна, не то забагатіти, нічого більше не добуде. Тим часом хоч між робітниками в дејаких случајах, особливо між Москвинами, зоставсь шче громадськиј порьадок. Але дуже зрідка, бо навіть в плотницьких артільах вже звичајно јесть хазьајіном тој мајстер, котриј підрьажује остатніх, та ј робітники вже тепер звичајно на жалуваньні, а не дільать між собоју загальниј здобуток праці. В інших случајах, јак наприклад у артільщиків на залізницьах, де шче держитьсьа громадскиј порьадок, бо хазьајіна окрім залізнодорожноји компаніјі, між артільщиками не маје, там знов далеко не кожному вільно в артіль вступити, бо правльать за те чималі гроші, навіть до 100 карбованців. Таким робом ці артілі дуже подібні на товариства дејаких французських і німецьких робітників, котрі громадоју заводьать собі мајстерску і працьујуть на свіј кошт, але не пријмајуть до себе нікого іншого, јак тільки тих, шчо мајуть гроші ј внесуть јіх у кассу товариства. Бідних же льудеј і вони, мов правдиві хазьајіни, не пријмајуть в товариші, а тілько беруть в најмити за звичајну плату. Таким робом від того, шчо кілько льудеј заведуть між собоју товариство, шче не маје добра великого, бо не треба шчоб товариство було

одрізньане, але шчоб мало правдивиј громадскиј порьадок, т. ј. шчоб кожному було вільно в јого вступити.

У жидів хоча не маје правдивого господарського громадського порьадка, але јесть за те дуже тісниј звьазок народниј і релігіјниј. Так напр. воно не рідко трапльајетьсьа, шчо жид хазьајін зобіждаје жида робітника ј силује јого до праці через міру, але з другого боку знов жиди звичајно пособльајуть робітникам виходить в мајстрі ј дружно піддержујуть жида в боротьбі з ремесником із усьакоји іншоји породи.

У німців-ремесників теж јесть подібна цьому громадскість породна, хоча в меншиј мірі, ніж у жидів.

Шче менше јеји у Льахів-ремесників, котрі живуть на Украјіні, окрім хіба робітницьких товариств у Львові ј інших Галицьких городах, де однако ремесники складајутьсьа најбільше: — з Льахів, Жидів і Украјінців.

У ремесників-Украјінців не замітно шче мајже ніјакоји прихільності до громадського упорьадкованьньа јіхнього стану. Тим часом хоч не проміж ремесниками, то між дрібними купцьами јесть товариства ј на Украјіні, так напр. між так званими *шчетинниками* із *Рашовки* Полтавскоји губерніји. Тамошні козаки збирајутьсьа невеличкими громадами в 6—10 чоловік, складајуть своји гроші до купи ј гуртом забирајуть товар у купцьа, потім росходьатьсьа по селах і виміньујуть тој товар (голки ј т. і.) на шчетину, пірја ј інше, а нарешті збирајутьсьа в назначениј час і робльать між собоју рахунок.

Так само дуже не рідко ј чумаки, перевозьачи велику вагу хліба або іншого товару, складајуть до купи гроші потрібні на росход у часи дороги. 1)

В загалі про житьтьа ремесників на Украјіні треба сказати, шчо воно буваје дуже різне, але најбільш не добре. Так напр. плотники, котрі приходьать з Калуж-

---

[1]) Дивись у *Калачова: Артели в Россіи* стр. 40 і слід.

скоjі j інших губерніj, добувајуть пересічно от 8—12 карбованців в місьаць і певно шчо на ці гроші, особливо коли вони добувајутьсьа більш на вплату податків, та на різні справи вдома, не можна гарно жити. Через те Москвини-плотники j живуть страшенно тісно, по 20 і по 30 чоловік в невеликіj горниці j харчујутьсьа дуже погано, звичајно гірше от наших сельан.

Одначе шче меньшиj заробіток мајуть іншиj раз робітники в малих жидівских містечках. Так напр. немаје довшоjі роботи j гіршого житьтьа, ніж підмајстрам у дрібних кравців, та шевців, котрі обшивајуть безчисленних факторів, шинкарів, прикашчиків і інших неробочих жидів. В загалі між жидами число правдивих ремесників не велике, може трохи більше одноjі пьатоjі части а усе остатне жидівство рівньајетьсьа јак би одному великому хазьајіну, котриj користујетьсьа ремесницким станом, ніби своjім најмитом.

Станьньа ремесників Німців в загалі најкрашче j дльа хазьајнів і навіть дльа робітників, коли вони теж німці. Це залежить від того, шчо звичајно німці працьујуть над мајстерствами, котрі шче нові на Украјіні, так напр. вони машиністи, чавунники, часовшчики j т. д. В самім Кијіві більш 2000 німців на половину ремесників, котрим житьтьа тамичка тим крашче, шчо жидів в Кијіві шче мало, j дејакі ремесла мајже допевно в німецьких руках.

Станьньа (не дуже великого числа) ремесничних робітників Льахів і Украјінців дуже недобре. Вијти в хазьајни при усьуднij боротьбі з Жидами j Німцьами, котрі одні одного піддержујуть, дуже важко: Більша часть городских ремесників заробльаје от 10 до 25 карбованців за місьаць, але без жадного власного господарства, ні хати, ні грунта, на ці гроші мајже жити не можна. Окрім того, чим далі, ремесло все падаје, все зменшајетьсьа j замість јого наступаје мануфактура j хвабрика. От через шчо певно тепер рімесницькі підмај-

стрі та ученики на Украјіні одні з тих льудеј, котрі живуть најгіршим на світі робом. Ми далі дамо до цього кілька прикладів, а теперечка хоча не можемо перелічити усіх ремесел на Украјіні, шчоб показати, јакі з јіх најголовнішчі ј в јаких відносинах вони стојать по числу робітників між собоју, випишемо дејакі цифри із Југозападнаго Календарьа на 1873 рік. [1]) В тім Каліндарі јесть тілько список ремесників по городах трох наших губернїј, але по јому дльа прикладу, хоч і не дуже певно, можна вирахувати число городских ремесників в усіјі Украјіні:

	Губерніја Кијівська [2]).	Подольска.	Волинська.
Пікарів і кондіторів. . . .	850	588	536
Мјасників (різників). . . .	472	440	317
Ковбасників	105	18	—
Кравців	1697	1341	1249
Швачок і модісток	212	31	50
Шевців	2573	2552	1327
Шаповалів і шльапників . .	372	140	251
Рукавичників	53	11	36
Кушнірів	393	233	43
Ткачів (в городах) [3]) . . .	96	136	52
Красильшчиків (мальарів) . .	131	52	?
Пильшчиків.	264	?	?
Цегельників	384	?	?
Камјаншчиків	155	453	?
Плотників	701	455	?
Укривальшчиків (кровельшч.)	142	?	?
Стольарів	829	510	525

[1]) *Чубинскій*, Календарь Югозападнаго края.

[2]) Післьа Кијівськоји переписі 1874 року дејакі з ціх чисел повинні бути побільшені. Так напр. в самім Кијіві:

Швачок . . .	1642
Кравців . . .	1995
Шевців . . .	2937

І так далі. Загальне число ремесників і льудеј працујушчих над різними промислами в Кијіві, післьа переписі 19,388.

[3]) В інших селах Кијівськоји губерніји тчуть в усіх сімјах, јак і в Черниговшчині, особливо в Радомисльськім повіті, теж і в колоніји Менонітів в Бердичевськім.

	Губерніја Кијівська	Подольска.	Волинська.	
Пічників і штукатурів . . .	576	351	449	
Стекольшчиків	150	?	?	
Ковалів	638	432	314	
Сльусарів	216	37	?	
Лудильшчиків і мідників . .	386	201	169	
Токарів	63	25	108	
Оббивальшчиків	109	?	?	
Шорників і каретників. . .	691	93	151	
Ганчарів	142	?	?	
Бондарів	333	399	146	
Перепльотчиків	229	50	90	
Часівшчиків	169	70	86	
Јувелірів (золотарів). . . .	135	57	84	
Фортепјаншчиків	44	3	?	
Різчиків печаток	11	?	?	
Іконників	164	?	?	
Усього	13,887	8,707	6,094,	вкупі 28,188

Із цього списку видко, шчо дејакі ремесники, особливо в Подольскіј і Волинскіј губерніјі, не занесені в перелічуваньньа, так шчо в загалі в трьох губернијах треба признати певних, а може ј поверх 30,000 ремесників тим більше, шчо тутки не перелічені ремесники дејаких містечок більших от інших повітових городів. По цьому рахунку, коли пересічно на губернију візьмето десьать тисьач, то на всьу Украјіну буде јіх 100,000 самих ремесників чоловіків, а рахујучи по 5 душ на сімју, все льудство, котре живе з ремесла, увесь ремесницькиј стан матиме 500,000. [1]) На загальне льудство росс. Украјіни в 16,000,000 це вијде трохи більше от 3%. Не треба одначе забувати, шчо це тілько самі городскі ремесники,

[1]) В Полтавскіј губерніјі усіх ремесників, вкупі сельських і місцевих, рівньајетьсьа 26,352 чоловікам.

Дивись *Труды коммиссіи по изслѣдованію кустарной промышленности въ Россіи.* Выпускъ I, 1879 г. стр. 35.

В Полтавшчині між ремесниками најбільш шевців і колесників. Мајже всьуда ремесло ј хліборобство по селах ідуть поручь.

окрім котрих шче јесть чимало в селах. Тим часом одначе знајучи, шчо жиди мајже всі живуть по городах і містечках і шчо всіх жидів на Украјіні більа 1.500,000, ми бачимо, шчо тілько невеличка частина јіх працьује по ремеслам. Не можна сказати скілько саме із усіх 500,000 льудства ремісничного стану належать до жидів, але ми не повинни дуже помилитись положивши 300,000 або $^1/_5$ часть всіх жидів, јак вже вишче казано.

Треба додати шче до цього загального перегльаду ремесла на Украјіні, шчо так јак станьньа підмајстрів і учеників дуже тьажке, а ремесла по всьому світу зменшајутьсьа, не тілько в нас, то ј не дивно, шчо в Украјінських городах теперечка число мајстрів рівне числу підмајстрів і учеників взьатих вкупі: Із 28,000 нашого списку 14,000 мајстрі, 9,000 підмајстрі, 5,000 ученики. З одного боку ніхто вже охоче не јде в ремесники, шукајучи другого заробітку, з другого ж, при браку ремесничних школ і негарнім стані праці наших ремесників вони де далі рішајутьсьа праці, не витримујучи боротьби з загрьаничним або машинним товаром. Ось чому не дивно, шчо в најбільш освічених і промишленних городах Украјіни число ремесників в загалі більше ј окрім того знаходитьсьа більш хлопців в науці ј підмајстрів на роботі у мајстрів. Так напр. в Одесі в 1875 році усіх ремесників було 7,980 і між ними мајстрів —2,386, підмајстрів—4,031, учеників—1,563 [1]).

Придивльајучись до списків ремесників, јак до Одеского, так і до списку Південно-Західнього крају, ми бачимо, шчо по наших городах, јак на решті ј звичајно, між ремесниками најбільш кравців і шевців. Так напр. між 28,000 ремесниками трьох губерніј Кијівскоји, Подольскоји ј Волинскоји кравців більа 4,300 т. ј. більш 15%, а шевців навіть більа 6,500, т. ј. трохи не 25%. В

[1]) Хвабрічна статистіка гор. Одеси 1875, стр. 52.

городі Одесі на 7,980 усіх ремесників кравців 785 т. ј. 10%, а шевців 993, шчо рівньајетьсьа 12,5%. Через те говорьучи про житьтьа ремесників на Украјіні ми најперш і обернемось до льудеј працьујушчих над цими двома ремеслами. Ось шчо пишуть про јіх із Полтави до „Громади:“

„Робітники першого розбору оціх двох ремесел робльать по мајстерским хазьајнів, але на своіх харчах. Працьујучи шчоденно, зімоју ј у літку, з годинноју отдишкоју, по 17 годин. швець, середнее, можеть заробити в місьаць 12 карб. з половиноју, то б то рокова јого заробітна плата рівньајетьсьа 150 карб. Справді ж це остатнье число далеко зменьшујетьсьа, бо не цілиј рік іде однаковиј заробіток: сливе три місьацьа шчо року в шевців буваје *безробітницьа*, коли місьачниј заробіток зменшајетьсьа на половину—так шчо справдешниј середниј роковиј заробіток шевцьа буде 125 карб.

„Роковиј заробіток кравців з першого погльаду здајетьсьа далеко більшим, ніж у шевців; середниј помісьачниј заробіток рівньајетьсьа 20 карб. 50 копіјок, а роковиј би то 245 карб. Але в цьому ремеслі ј безробітницьа буваје довше 4—5 місьаців і заробіток зменшајетьсьа тоді в јіх далеко на більшу частину, ніж у шевців: најбільшиј тоді заробіток 5—8 карбованців у місьаць, так шчо зробивши розлік, викльучивши шче карбованців 10 на дејакиј росход дльа роботи,—нитки, шовк, світло, триски дльа залізок і інші—получимо, шчо середниј роковиј заробіток кравцьа робітника рівньатиметьсьа 165—185 карб.

„Нічого, здајетьсьа, казати про те, шчо такого заробітку, а особливо в шевців не стаје на те, шчоб оплатити різні скарбові ј обшчеські податки, прохарчувати себе ј своју сімју, в котріј самиј дрібјазок, шчо не може шче заробити собі ј на хліб. Тут рідко коли доведетьсьа побачити старих робітників;—не доживајуть до старісті, —через те звичајно ј діти в сімјах усі малі. Звернути

треба увагу ј на те шче, јакі стојать на базарі ціни на најпотрібнішчиј дльа робітників товар:—хліб, крупу, сіль, варево ј інші, окрім того треба ј кватиру наньати ј стратити на це 30—35 карбов., треба одежину справити собі ј цілij сімјі ј те усе на один заробіток робітника-чоловіка; жінка ж не маје часу: добре, јак вона сама впорајетьсьа з дітьми,—обшијетьсьа, обпере, нагодује, пригльадить, коли дитина заслабне; та чи мало матері роботи в нашіј сімјі?...

„От јак росказував полтавськиј робітник про те јак і шчо вони јідьать шчоденно: „Купиш собі на базарі один хліб фунтів зо три за 10 копіјок, принесеш з дому друбочок солі, та одну цибульку,—от і всьа моја јіжа на півтора дні; разів три на тиждень себе поласујеш, — підеш у трахтир та випјеш чају; це коли компаніјеју то виjде копіјок на 5. А то купиш, теж разів зо три на тиждень, по маленькому оселедчику,—от наша усьа ј јіжа ј наші ласошчі. Горілки випјеш тілько в недільу, або в великиј празник, та ј то не багато; пјанства в нас не маје, та ј ні з чого: сливе в кожного у нас је сімја, або на тебе податків багато накладено, або хазьајнові ти винен, коли в нього узьав кілько грошеј наперед на јаку нужду, шчо најчастішче ј буваје між нашим братом, — те все треба оплатити... Де тут і за віпшчо пити,—нехај пјуть ті, шчо нашу кров пјуть!“ І справді між тамошніми робітниками пјанства не маје; на вулицьах Полтави скорішче можна зустрінути пјаного клубного або банкового діјача, ніж јакого спрацьованого, замученого робітника, котрому і је причина залити своје невиводне горе.“

„Умовини на јаких нинька становльатьсьа робітники до хазьајнів теж дуже цікаві, каже тој же лист. Коли робітник стаје на роботу до хазьајіна шче першиј раз і не бравши у нього грошеј на перед, то більш того шчо нијаких умов, особливо ж заведених на бумагу (папір), не буваје, окрім звичајних відомих кожному робітнику.

Все діло кіньчаjетьсьа на тім, шчо робітнику видаjетьсьа хазьаjіном рошчотна книжочка, де записуjетьсьа, шчо зробив робітник і скілько видано jому грошеj за ту роботу; в тіj же книжиці надруковані j ті правила, котрі мусить знати j сповньати робітник в своjіх стосунках з хазьаjіном і навіть jого сімjоjу.

„В тоj же час, коли робітник обживсьа в хазьаjіна, попавсьа jому в лапи,—зробивсьа jого виноватим, от тоді тілько настаjе настоjашча година умовин, котрі тоді вже j пишутьсьа на папері, стверджуjутьсьа підписами робітника, хазьаjіна, а иноді j членами ремесничого урьаду: старшини j інших. В тих „условіjах“ подрібно виписано j число довгу хазьаjнові j умови, jак тоj довг уплачувати, j штрафи за всьаку провинність робітника: за прогул, недбалість у роботі (цінуjему самим хазьаjіном), невідбуваньньа строку, нешаноба до хазьаjіна j jого сімjі, пjанство j інші. За ці всі провинності з робітника по тому условіjу покладаjетьсьа одраховувати 10—25 карбов. Інколи в тім договорі пишетьсьа так: то мусить він (робітник), *не доводьа діла до суда, безперечно заплатить* в моjу (хазьаjіна) пользу.

„Окрім от таких „условіj“ у хазьаjнів jе шче один роб удержати робітників у своjіх неситих руках,—це *стачка*, змова між ними, по котріj ні один хазьаjін не приjме до себе робітника, доки цеj не представить jому квітка від першого хазьаjіна, шчо він чоловік шановниj, не задира, не пjаницьа.

„Закон з свого боку не потураjе, не даjе потачки робітнику і теж віддаjе jого до рук jого грабителів і користників: по *Ремесничому Уставу*, частини котрого надруковані в рошчотних книжках, робітнику забороньаjетьсьа дома в себе вистачати тоj самиj товар, jакиj він виробльаjе у свого хазьаjіна j продавати jого на базарі, або робити на замову. За переступ же цього закона робітник мусить платити штрафу 5—15 карбованців.

„А ось јака харч робітників кравців: У хазьјіна *Цехмістренка* напр. на 25 чоловік робітників на сніданьньа дајетьсьа хліб і *один фунт сала*, або *пјать невеличких ржавих оселедців*; на обід покладајетьсьа *сім фунтів мньаса*, так званого 4-го розбора—волових шчелепів, обрізків з морди, хрьашчів і плівок—це на борщч, або на јушку; на кашу ж кілька фунтів різних крупів, змішаних з мишачим та крисьачим кізьаком; на вечерьу те, шчо зостанетьсьа від обіду. Хліб дајетьсьа так званиј *двохтижньовиј*, то б то такиј, котриј спечениј вже два тижньа тому назад, сухиј јак камінь, раз у раз запліснілиј, часом і зовсім гнијучиј.

„Хатки, в котрих робльать робітники, шевці ј кравці дуже невеличкі, іноді в підвалі, низенькі, тісні такі, шчо ј повернутись нігде, з невеличкими темними вікнами, зімоју без двојних рьам, з глиньаним або цегловим помостом; сидить у такіј мајстерскіј іноді 25 чоловік. По дејаких хазьајнах напр. у *Васильева*, першого швецького мајстра у городі, мајстерска зімоју ј не топитьсьа, не диво ж, коли в оціј мајстерскіј на стінах цвілі на палець, стіни аж чорні від неји, по углах і з вікон течуть гнилі натьоки слизі, котрі гнијучи додајуть шче більше смороду воздуху, котрим дихајуть там нешчасні робітники. *Кравці* теж страждајуть, але от іншоји причини, Дльа јіхнього ремесла треба, шчоб завжде топилась піч, де вони грајуть залізки дльа глаженьньа роботи. Дльа цього в јіх по мајстерским окрім варистоји печі або груби поставльано шче 2 або 3 залізних пічок, котрі від невиводнього жару роспікајутьсьа до шченту; в хаті робитьсьа такиј чад, духота ј млость, шчо робітники мусьать завжде мати двері одчинені на двір, звідкільа з густоју пароју јде такиј холод, шчо треба сидіти підобгавши ноги ј закутувати јіх в шчо небудь тепле: зверху пече, а знизу холод прој маје.

„Таке то житьтьа робітників у своіх хазьајнів! Не ліпше ж воно ј дльа тих самостіјних робітників, шчо

живуть дома ј працьујуть мов би то на самих себе, не лiпше від того, шчо такому окрім нестачі капітала дльа роботи:—різного струмента, јак то колодок, терпухів, ножів і іншого в шевців (про швецьку машину јому ј гадати нічого), шчо коштује вже не дешево ј у тім разі, коли в нього оце все је — дуже сутьажно боротисьа з більшим капиталом хазьајіна, у котрого ј машини ј усе је ј котрого скрізь піддержује теперешниј господарскиј порьадок.

„Переходьачи от батьків до дітеј, от робітників до вчеників, наше оповіданьньа стаје шче сумнішче. Ремесницькі вченики: — діти від 9 — 15 років, котрі віддані своїми батьками, опікунами, а іноді ј сельским сходом до різних хазьајнів в науку. Не треба покладати, шчо то ј справді јака небудь наука, шчо хазьајін і справді учить дітеј своjему мајстерству, ні! наука іде јакось то сама собі: хлопець придивльајетьсьа јак робльать старші. Зпершу ж діти ці служать за попихача, јак то кажуть: бігајуть на базар, у лавки, пригльадајуть хазьајских дітеј, виготовльајуть де шчо дльа старих робітників, наприклад у шевців сучать дратву, чистьать струмент і т. і. Дльа цього остатнього діла хазьајін будить јіх далеко ранішп, годин за півтори, коли приходьать робітники з дому,—це јак літом, то годин у 3, а зімоју у 5 ранку; потім того вони робльать стілько ж годин, скілько ј старші робітники; — зовсім неуки чистьать чоботи ј латајуть дірки, а трохи більші,—літ 12-ти—15-ти вистачајуть і справжньу роботу. Таким побитом,—страшно ј вимовити,—*малі діти працьујуть шчоденно безугавно по 18 годин, з годинноју отдишкоју на сніданьньа ј на обід.* Годујуть дітеј навіть шче гірше ј шче скупішче от великих робітників.

„Одежі дајетьсьа на один рік кожному хлопцьу 2 сорочки ј 2 штанів і на 4 роки одна сірьачина. Сорочки ніколи не латајутьсьа ј не перутьсьа: надівши сорочку ј штани хлопја носить јіх доти, поки вони не

роспадутьсьа на јого тілі, шчо буваје јак раз через півроку; тоді дајутьсьа јому другі.

„Усьа дітвора спить в однїј хаті, долі, на гнилїј та воньучїј соломі. У хазьајіна *Васильјева*, де, ја казав, мајстерска ніколи, навіть і зімоју не топитьсьа, діти згожујутьсьа крашче ночувати в отїј нетопленїј, холодїј мајстерскїј, ніж у тїј, сказать би хаті, так ні, у тому јакомусь закутку дльа шченьат, котриј јім дльа спаньньа приназначенїј, де окрім такого ж самого холоду ј мокроти јіх живцем јідьать блошчиці, блохи ј воші, шчо аж кишать там. В тој закуток і на часинку не можна навернутись, так тебе зараз і вкрије ота погань. Постіль же собі діти стельуть долі у мајстерскїј, підстилајучи під себе трохи соломи ј кладучи у голови ослони. Шчоб нагрітись, вони вкривајутьсьа рьадном з головоју, одним на 4 хлопцьа ј льагајуть тісно, *обіјмамајуть один другого руками ј ногами*, мов і справді ті шченьата, від котрих вони не далеко відіјшли по всіј обстанові свого житьтьа.

Біјку терпльать ці діти від хазьајнів страшеннују: штовхнути сидьачого за роботоју хлопцьа з усіјеји сили в спину, оперезати јого потьагом ремінья в півмезіньцьа завтовшки, вважајетьсьа ні за вішчо. Катуваньньа дітеј доводить јіх до каліцьтва, а іноді ј до того, шчо вони самі собі смерть заподівајуть, вішајутьсьа або шчо.“

Нам дуже жалко, шчо ми не можемо привести усіјеји цеји дуже докладноји дописі, але ось шче рахунок бариша хазьајінів, із за котрого терпльать таку нельудьску муку, не тілько робітники, але шче ј малі діти, шчо отдані в невольу певно најчастішче проти јіх власного схочу.

„Рахунок баришу, јакиј мајуть в Полтаві хазьајни, шевці ј кравці з својіх робітників і відносина тих баришів до заробочоји плати ось јакі:

ШЕВЦІ.	Звичайна ціна, що плат. заказч.	Вартість матеріалу.	Плата робітнику.	Барыш і % єї проти плати робітника.
1. Виросткові чоботи цільні	6 карб.	3 карб. — к.	1 к. 25 к.	1 к. 75 к. — 140%
2. Виросткові пришви	4 „	1 „ 50 „	1 „ — „	1 „ 50 „ — 150
3. Петербургск. товару чоботи цільні.	9 „	5 „ — „	1 „ 25 „	2 „ 75 „ — 220
4. Пришви такого ж товару.	6 „	2 „ 50 „	1 „ 25 „	2 „ 25 „ — 180
5. Калоші різного товару	4 — 5 „	1 „ 50 „	1 „ 25 „	1—25 до 2—25 к. 140
6. Великі чоботи (ботфорти)	10 — 12 „	5½ „ — 6 кар.	1 „ 25 „	3—25 до 4—75 „ 315
7. Черевики (ботинки) жіночі, паньські.	3½ 5 „	1 „ 50 к.	„ 75 „	1—25 до 2—75 „ 265
8. Черевики (ботинки) чоловічі, паньські.	7 — 8 „	3 „ — 3½ кар.	1 „ 25 „	2—75 до 3—25 „ 240
				Середнье 200%,
				Найменьшиї барыш.
КРАВЦІ.				
1. Сьуртучна або фрачна пара суконна.	40 — 60 „	20—25 карб.	5 „ 5½	15 к. 29½ к. — 200%
2. Окроме сьуртук або фрак	? „	? „	3 „ 3½	? ?
3. Трікова кругла пара.	25 — 35 „	15 карб.	4 „ 4½	6 „ 15½ „ — 150
4. Пальто на ваті драпове.	35 — 50 „	18—25 „	3½ 4 к.	13½ „ 21 „ — 350
5. Пальто літнье	12 — 20 „	5—10 „	2 „ — „	5 „ 8 „ — 350
6. Піджак	12 — 18 „	5— 8 „	2 „ — „	5 „ 8 „ — 250
7. Штани різного матеріалу.	9 — 17 „	5—10 „	1 „ — „	3 „ 6 „ — 300
8. Жілети різного матеріалу.	4 — 6 „	1½ 2 „	1 „ — „	1½ „ 3 „ — 150
				Середнє 250%

„Памьатајучи, шчо середнїј заробіток шевцьа рівньајетьсьа 125 карбованцьам, а кравцьа 175 карбованьцьам, то треба тілько першу суму помножити на 2, а другу на $2^1/_2$, шчоб мати певниј барыш хазьајіна з праці кожного јого робітника. $125 \times 2 = 250$, це визначаје, шчо кожниј швець добуваје хазьајінові чистих 250 карбов. річно. Здобуток от најма кравців-робітників шче більшиј: $175 \times 2^1/_2 = 437^1/_2$ карбов. з кожного чоловіка річно. Це визначаје, шчо такиј мајстер, јак напр. Цехмістренко, котриј держить 25 робітників і морить јіх голодом, маје більа 12,000 карбованців шчорочнього чистого добутку."

Але час вже нам покинути Полтаву ј подивитись, чи не крашче живетьсьа украјіньцьу-ремеснику в інших частинах нашоји землі, напр. на заході, блишче до европејскоји освіти ј волі. Тим часом ось шчо пишуть із *Комарна* в *Галиччині* про заробітки тамошніх ткачів-самостійних хазьајнів. [1]) Ось јакиј заробіток і јакиј видаток, рахујучи дуже бідно ј на малу сімју, маје тамошниј ткач: „Тој ткач, шчо о нім бесіда маје своју хату ј коло неји је чверть морга ($^1/_8$ десьатини) грунта. Належить отже до так званих халупників (безпольних). Јого родина складајетьсьа з трох осіб, т. ј. јого самого, жінки ј доньки. Ми говорили з ним де о чім і ја просив јого, шчоб він вирахував, кілько би јому треба на јіду на рік дльа всіјеји родини, на одіж і т. д., а кілько знов маје доходів. Подају тој обрахунок. Треба ту завважати, шчо росходи рахујутьсьа ту — не кілько він видаје, а кілько јому здајетьсьа доконечним, шчоб жити,—а доходи розумијетьсьа дїјсно јого.

„Видаток на јіду дльа трох осіб на тиждень:

---

[1]) Дзім. Галицько-Украјінська збірка, 1878. стр. 269.

2 гарці жита на хліб — 1 гарнець по 20 крајцерів (15 копіјок)	40 кр.	(30 к.)
1 чвертка бульби (картошки)	60 „	(45 „)
1 гарнець пшениці на підбивку	30 „	(22½)
2 кварти білоји муки (борошна) по 10 кр. (7½ к.)	20 „	(15 „)
3 кварти круп, по 8 кр. (6 к.) кварта. .	24 „	(18 „)
½ топки солі	6 „	(4½)
На омасту (сало або оліја).	15 „	(12 „)
1 гарнець молока.	12 „	(9 „)
4 вьазанці дров (3 літом, 6 зімоју) по 8 кр. (6)	32 „	(24 „)
Разом прожиток тижневиј трох осіб 2 гульд. 39 кр.	(1 кр.	80 к.)
Шчо виносить на одного по середині 80 кр.	(— „	60 „)

Одіж дльа трох осіб на рік:

A) дльа чоловіка.

1 сорочка (2 сорочки на 2 роки) .	1 г. 20 кр.	(90 к.)
1 нагавиці (двоје теж на 2 роки) .	— „ 40 „	(30 „)
Чоботи (нові чоботи 4 г., підшитьје 2 г., на 2 роки)	3 „ — „	(2крб.25к.)
Опанча, кабат (свита)	3 „ — „	(2крб.25к.)
Капельух (за 60 кр. на 3 роки) .	— „ 20 „	(15 к.)
Шапка (за 1 г. 60 кр. на 4 рока).	— „ 40 „	(30 „)
Одіж на чоловіка річно . .	8 г. 28 кр.	(6крб.21к.)

B) дльа жінки.

2 сорочці (по 1 г. 20 кр.) . . .	2 г. 40 кр.	(1крб.80 коп.)
2 спідниці (одна недільна 2 р., друга 1 г. 20 к.).	3 „ 20 „	(2 „ 40 „)
Чобочи (з підшитьам на 2 роки).	2 „ 50 „	(1 „ 87½ „)
2 запасці (фартушки).	1 „ 20 „	(— „ 90 „)
3 хустини (по 30 кр.)	— „ 90 „	(— „ 67½ „)
Хустка зімова (нова 4 г., на 2 роки)	2 „ — „	(1 „ 50 „)
Кабат	2 „ — „	(1 „ 50 „)
На зіму кожух (јубка)	3 „ — „	(2 „ 25 „)
Одіж на одну жінку річно.	17 „ 20 „	(12крб.90 коп.)
На дві жінки виносить. .	34 „ 40 „	(25крб.80 коп.)
За рік одіж дльа трох осіб.	42 „ 68 „	(32крб. 1 коп.)
За рік јіда дльа трох осіб.	124 „ 28 „	(93крб.21 коп.)

Окрім того шче інших видатків:

Податок, 3 г. 90 кр. грунтовиј, до того шальварок 3 дні=90 кр. і зароботковиј 30 кр.	5 г. 20 кр.	(3 к. 90 коп.)
Горілка на тиждень по 10 кр. .	5 „ 20 „	(3 „ 90 „)
Тьутьун тижнево на 12	6 „ 24 „	(4 „ 68 „)
Світло, на ціле літо за 20 кр., на зіму по 2 кр. денно (зіма триваје 5 місьаців)	3 „ — „	(2 „ 25 „)
Горшки	— „ 50 „	(— „ 37½)
Соломи пјать околотів по 10 кр. .	— „ 50 „	(— „ 37½)
Вапна . . . , ...	— „ 40 „	(— „ 30 „)
Разом	21 г. 14 к.	(15 к. 80 коп.)

Всіх видатків на три особи: 124·28+42·68+21·14 виходить 188 г. 10 кр., а додајучи до того шче видатки на різні дрібниці, направи ј т. і., котрих тут всіх вичисльати ані не можна, ані не треба, візьмем по 12 г. річно, то одержимо цілих 200 гульденів або 150 карбованців.

Із цього рахунку ми добре бачимо, шчо харчі у Комарньанских ткачів мајже такі самі, јак і в наших льудеј, тілько горілка коштује звичајно нашим більш 3 карб. 90 коп. у рік. Најбільша різницьа виходить на одежі. У нас в південниј Украјіні чоловік, котриј живе не дуже бідно, ніколи не можеть одьагтись за 6 карбованців у рік, а це рахунок заможнього ткача, або такого, јаким би ткач бажав бути. Певно, шчо јому дльа того треба видати мајже тричі стілько грошеј. Тим часом розумієтьсьа, шчо ткачеві ј потрібно менш одежі, особливо чобіт і теплоји одежі, ніж хліборобові, або чумакові. Та ј на решті јакі ті достатки, шчо *бажав* мати ткач? „*Півтораста карбованьців!*“ Јака нуждена купа на вдержаньньа трох осіб через цілиј рік. Тілько пјатьдесьат карбованьців бажаје одна особа річно на јіду, убори ј на всьакі пријемності житьтьа сього! Ј јака ж то јіда? Така шчоб не вмерти з голоду. Всьа страва не смачна,

бо всього омасти јде на три особи річно тілько за 7 г. 80 кр., т. ј. на одну особу денно менше $^1/_2$ крајцарьа або річно 1 г. 80 кр. (1 карб. 35 к.), за шчо мож купити в Галиччині 5 ф. солонини або сала.

Јака ж та одіж? Така, шчоб голиј не ходив. А јакі пријемності житьтьа? Нијаких. Розрахујемо ж јого доходи: Заробити може двома верстатами (працьујуть усі троје: двоје робить, одно суче цівки), коли је робота ј најліпше платьать,—најбільше 2 г. 40 кр. (1 к. 80 коп.) на тиждень, а коли гірше платьать, то 2 г., 1 г. 80 кр., а навіть 1 г. 20 (1 к. 50 коп.—90 коп.), шчо визначаје најменшиј денниј заробіток 20 кр. (15 коп.), а најбільшиј 40 кр. (30 коп.) Најбільшиј тижневиј заробіток 1 карб. 80 коп. трапльајетьсьа рідко, а најчастішче меншиј більа 1 карб. 20 коп.

Јак би, пријмем, ткач заробльав шчо тижньа 2 г. 40 кр., то на цілиј рік заробльав би 2·40×49 (3 тижньа випадаје на свьата без неділь)=117 г. 60 кр. најбільша сума зарібку. Порівньавши јеји з вишче обрахованими конешними росходами, побачимо, шчо хоч би кожниј тиждень був јак најліпшиј, то все таки було б недобору 84 г. 40 кр. (63 к. 30 коп.) Це најменша купа недобору — і јак бачите вона тілько трохи менша від половини всеји бажаноји, доконче потрібноји купи.

За најгіршиј заробіток візьмемо 1 г. 50 кр. (1 кар. $12^1/_2$ коп.) Виходить на рік 1·50×49=73 г. 50 кр. Недобору буде 200—73·50=126·50: Це визначаје, шчо најбільша купа недобору два раза більша ніж увесь річниј доход. З відки ж, запитајете, бере він на тој недобір? Трошки з свого города, трошки з того, шчо в літі заробить дешчо більше на жнивах, а більше ні відки. Розумијесьа, шчо недобір так і лишајесьа дуже великиј і тому вже нічого порадити:—мусьать голодувати. А коли вже дуже притисне, то мусьать продавати грунт, јакиј хто шче маје. То звичајно ј дијесьа.

Тим часом може хто нам відповідаје, шчо не треба по житьтьу ткача судити в загалі про житьтьа робітників, бо звісно, шчо ткачі мајже усьуде одни із најнешчастливішчих льудеј і тому не дивно шчо ј в Галиччині јіх дольа така недобра. Візьмемо ж дльа відповіді заробітки ј житьтьа робітника із великого міста, належашчого до того розбору працьујушчих льудеј, плата котрим највишча. Ось шчо пишуть про Львівского наборшчика (зецера), з јого власних слів: [1])

„Ја чоловік жонатиј, у мене четверо дрібних дітеј, —значить,—родина складајетьсьа з 6 голов. Працьују при однїј з тутешніх шчоденних газет, шчо в нас уважајесьа стосунково најліпшим зарібком. Дохід міј кождого робочого тижньа (6 робочих днів, працьујучи шчо день рано від 8—12 і з полудньа від 1—7 години) виносить в тиждень 16 г. 36 кр. (12 карб. 27 коп.) (Така плата ј десьати-годинниј день добуті тьажкими змовами 1871—72 років). За рік (49 робочих тижнів) плата цьа чинить купу 801 г. 83 кр. (601 карб. 40 коп.), або коли розрахујемо јеји на цілиј рік, то випаде, шчо *на житьтьа своје ј своји родини заробльаје наборшчик тижнево 15 г. 42 кр. (12 карб. 31 коп.)* Коли б сказати про такиј заробок сельскому робітникові,—він би здивувавсьа ј певно би сказав, шчо, мај він такиј заробок на тиждень, не потребував би нічим журитись до суду-віку. Але тут діло мајесьа зовсім не так. Погльаньмо лишень на спис видатків тижневих на житьтьа ј помешканьньа, то ј побачимо, шчо цьа велика купа зарібку лиш на око велика, а на ділі јіј відповідајуть шче більші потріби.“

Видатки тижньові нашого наборшчика обраховані середніми цифрами ось јакі:

---

[1]) *Молот.* Галицька-Украјінска збірка. Львів, 1878, стр. 144.

Забеспеченье в товаристві. . . .	— г. 79 кр.	(60 коп.)
Помешканьньа ј податок містовиј .	3 „ 15 „	(2 к. 37)
Виживленьньа родини злож. з 6 льуд.	8 „ 40 „	(6 „ 30)
Дльа хлопцьа на шкільні потріби .	— „ 50 „	(— „ 37½)
На одіж дльа 6 осіб тижнево . .	2 „ 50 „	(1 „ 87½)
На тьутун, пиво, горілку ј пр. .	— „ 48 „	(— „ 36)
На домові видатки, на солому, горшки, посуду ј т. д.	— „ 30 „	(— „ 22½)
Дльа усіјеји родини на праньньа, шитьтьа, латаньньа	1 „ 55 „	(1 „ 15)
На дрібні надзвичајні видатки . .	— „ 10 „	(— „ 7½)
Разом коштује 6 осіб на тиждень.	17 г. 77 кр.	(13 к. 32 к.)

Одна особа пересічно 2 г. 96 кр. Јак бачимо, *купа видатків о 2 г. 35 (1 к. 79 к.) переходить купу тижневого доходу*. Ось вам і велика плата! Може хто небудь скажеть, шчо видатки пораховані занадто широко? Тому відкажемо, шчо ві Львові житьтьа дуже дороге: фунт мньаса коштује 28 крајцарів (21 коп.); хліб (на 6 льудин, хоч і малих овсім недостаточниј), 20 кр. (15 коп.), фунт борошна пшеничного 12 кр. (9 коп.) і т. д. Не треба забувати, шчо такі доходи, јак наш наборшчик, побираје зовсім не більша часть наборшчиків, а ледве 40%. Шчож мајуть ребити ті, шчо заробльајуть по 12, 10, 8 гульденів (9, 7½, 6 карб.) тижнево, а де в котрі робочі тижні ј зовсім не можуть знајти роботи, — або ј такі, шчо через іншиј рік робльать тілько 3—4 місьаці? Шчож мају казати, говорить далі наш наборшчик, на звичајну балаканку, шчі-ді наборшчики напротів усіх других робітників мајуть великиј заробіток? Шчо другі робітники заробльајуть шче менше, тому не перечу, але дльа наборшчиків це не втіха, бо ј јіх заробок, хоч може ј більшиј, не вистачаје на житьтьа, јак то кожниј побачить з мого обрахунку.“

Ми б могли дати шче багато прикладів гіркого житьтьа ремесників на Украјіні, починајучи от најбіднішчих в захованих по закутках сельских громадах і кін-

чајучи іншими із городских робітників, котрі на подібја Львівского наборшчика, добувајуть заробочу плату, на першиј погльад доволі велику. Тим часом нам не можна занадто продовжати нашу розмову і нам шче треба дати відповідь на питаньньа, котре мабуть не одному із наших читачів навернулосьа на ум:

Чому на Украјіні, особливо, де між ремесниками шче ј досі більша половина самостіјні хазьајни, јіхніј заробіток такиј малиј? Певно, шчо тутки це залежить не від цехів, або інших притискујушчих упорьадкованіј ремесла, бо јіх мајже позничтожено, але от ширших і загальнішших резонів. Окрім того, цехові порьадки недобрі тілько дльа робітників, а хазьајнам навіть пособльајуть. Тим же часом тепер гидко жити не тілько најмитам, а ј дрібним мајстрам. Најголовнішчим резоном цьому јесть те, шчо в теперешні часи ремесло дрібне стаје мајже овсім непотрібним, бо замість јого народивсьа іншиј порьадок, при котрому кожна працьа јде далеко спорішче. Цеј новиј порьадок починајетьсьа з мануфактури ј чим далі усе більш переходить у хвабрику. Ремесло гине не через шчо інше, јак через те, шчо чоловік один, або вдвох чи втрох не можеть витримувати боротьби з громадоју льудеј. Між ремеслом і мануфактороју јесть најгірша ј најголовнішча різницьа та, шчо в ремеслі трохи поділу праці ј кожен робітник повинен јеји усьу робити сам своїми руками, або тілько при помочі занадто простих струментів. При мануфактурі працьа вже подільана між громадоју льудеј і хоча звичајно кожен з јіх так само шче робить руками або дуже простим струментом, але раз у раз одну маленьку частину јакоји праці ј через те привчајетьсьа робити јеји дуже гарно ј дуже швидко. Вдруге знов мануфактура можеть користуватись, при јеји величезні ј капиталі такими річьми, котрі дльа дрібного мајстра раз у раз би зостались без приступу, так напр. хазьајін мануфактури, мајучи в своїм роспорьадку цілу громаду

робітників, можеть збудовати великиј будинок дльа свого заводу, добути ввесь потрібниј струмент і матеріал. Таким робом не важко зрозуміти, чому в боротьбі з ремеслом послідне слово повинно зостатись за мануфактурoју, або в загалі за кожноју подільаноју ј громадьскоју працеју.

V.

Поділ праці ј мануфактура на Украјіні.

З початку житьтьа льудского, поки шче кожна працьа була проста ј невелика, то кожен чоловік міг јеjі робити сам один, не запитујучи помочі в других льудеј. Окрім того, перше льуде жили осібнішче один од одного ј мали менше між собоју відносин. Тим часом незабаром стали трапльатись такі праці, котрі, хоч шче дуже прості, але все ж не могуть бути зроблені одним чоловіком, а безпремінно потребујуть помочі других льудеј. Так напр. хоча один чоловік і можеть зрубати најбільше дерево, але перетаскати јого з одного міста на друге мігтимуть тілько кілька льудеј, узьавшись вкупі до роботи. Знов один чоловік не можеть греблью загатити, бо поки він кидатиме землью, а вода розмиватиме все, шчо він наробить. І дльа цього певно треба приложити працью хоч невеличкоjі громади льудеј. І так само дльа кожноjі іншоjі великоjі ј тьажкоjі праці, котра бажаје багато сили, хоча б вона ј була најпростішча. От через шчо льуде вже в дуже давньу старовину почали робити великими громадами вкупі. Так напр. величезні Египетскі піраміди, котрим більа 6000 років, јак вони збудовані, потребували праці тисьач, або може ј десьатків тисьач робітників. Так само ј великі канали,

по котрим в старі віки проводили воду; храми, дворці ј інші великі будинки. Це певно визначаје, шчо льуде почали працьувати громадами з початку через те, шчо робота була занадто тьажка дльа одного.

Але швидко до цього резона громадскоји праці, або *коопераціји*, јак јеји зовуть звичајно, прибавивсьа ј другиј. Інша працьа, хоч не дуже тьажка дльа сили чоловіка, зате дуже *складна*, потребује дуже багато різних дрібних праць, котрим усім навчитись одному чоловікові не легко, або котрі всі навіть не можуть на однім і тім же місті буть зроблені. Через те вже в дуже старі часи, де јакі роботи, дуже тонкі, або котрим вчившись треба було багато часу потерьати, робились не всімэ, а тілько дејакими із льудеј. Так напр. ми вже казали, шчо дльа виробки оружьа були осібні мајстерскі, в котрих у часи Римльан, а упісльа ј при Карлі Великім сходилось навіть по кілька сот робітників, котрі кожниј знав своје осібне діло. Так само навіть у старих Галлів, батьків теперешніх французів, були великі ганчарні мајстерскі, јак то видко по останкам јіхнього города *Бібракта*.

Тим часом одначе ні старі часи, ні середні віка шче не були правдивим часом великоји громадськоји праці ј поділу јеји. В городах Бельгіји ј Голландіји, правда, вже в XIII віку ткачі робили по кілько десьатків і навіть сотень в купі, але все ж вони робили шче дуже простим струментом і кожен сам робив усьу працьу от початку до кіньцьа. Певно, шчо було користнішше будовати один будинок на сто верстатів, ніж дльа кожного один малиј і оце тілько ј було, в купі з потрібоју догльаду, најголовнішчим резоном громадскості праці. Але де далі, тим громадська працьа стала пријмати іншиј характер. На перше місто виступила тонкість та складність праці ј через неји поділ јеји між робітниками, де далі, тим дрібнішчиј. Кожен розуміје, јака страшенна одліка теперешнього от прежнього порьадку, коли

наприклад один і тој же робітник і руду копав і залізо витопльував і плуг із јого ковав. Теперечка ж така дрібницьа, јак булавка, проходить не менш јак через руки 18 робітників. Один тьагне дрот, другиј јого ріже, третіј обточује, четвертиј скручује головку і т. д.

На шчо ж, спитајете, такиј дрібниј поділ праці? Јака користь з того? Певно, шчо от того користь дльа хазьајіна јесть та, шчо робітник, призвичајујучись до одноји јакоји праці, котру він робить цілісінькиј вік, починаје јеји робити дуже швидко ј, не наче машина, раз у раз однаково. От цього швидкість праці страшенно росте, а через неји ј бариші хазьајіна. Але робітникові такиј дрібниј поділ праці багато шкодить: кожна робота, јака б вона не була легка, усе ж можеть зашкодити здоровју, коли вона раз у раз робитьсьа та сама, без жадноји одміни. Знов робітник тілько ј знајучи цілісінькиј вік працьувати над одноју заученоју роботоју, звичајно дуже простоју, одвикаје думати про своју працьу, починаје робити сам не наче струмент јакиј, і в загалі одуріваје. Најголовнішче ж лихо робітникам це те, шчо знајучи тілько одну дрібну частину јакого мајстерства (напр. *дзигари* проходьать мајже сотньу рук), а не все мајстерство, вони страшенно рішајутьсьа всьакоји самостіјності напроти хазьајіна. Не важко зрозуміти, шчо потреба в робітниках, котрі тілько ј знајуть одну дуже просту роботу, напр. насажујуть головки на булавки, не можеть бути занадто великоју дльа хазьајіна. За короткиј час він можеть задовольнити јеји при помічі іншіх робітників, а тих, шчо з ним не згожујутьсьа, лишити без жадного заробітку. От через шчо хазьајни ј мајуть міжливість при дуже дрібнім поділі шче більше зобіждати робітників малоју платоју ј тьажкоју працеју, в певниј надіји, шчо ті јіх не покинуть, бојучись загубити остатниј шматок хліба.

Таким робом дуже дрібниј поділ праці стаје одним із резонів шче гіршоји неволі праці під капіталом. Воно

зводитьсьа на те, шчо подібно тому, јак содержать коров дльа молока або бджол дльа меду, при великіј мануфактурі содержать робітників, кожного дльа звісноји роботи, котру од јого правльать безпремінно, без чого јому ј жити не дајуть. На решті виходить трохи не бајдуже, в јакім стані живе тој робітник: чи зветьсьа він невільником, чи кріпосним, чи вільним робітником. В загалі він усе не шчо інше, јак невільник јакоји небудь одноји праці, котра вже јому обридла до того, шчо він і дивитись на неји не хоче, але без котроји він не маје жадноји іншоји міжливості прожити сам і з сімјоју.

Через те всьуде станьньа робітників на заводах, мануфактурах і т. и. буваје гірше, ніж навіть у ремесників. В старі віки заводскі робітники були звичајно невільники, в середні—кріпостні. У нові ж часи поділ праці знов закріпостив мануфактурних робітників. Јакиј же вплив маје мануфактура на загальне житьтьа льудеј, котрі при ніј працьујуть? Не важко зрозуміти, шчо мануфактури або такі заводи, де всьу працьу робльать льуде власними руками, де машинноји сили шче дуже трохи, в загалі мајуть такиј вплив, шчо льудство тоји сторони швидко більшаје. Робитьсьа це затим, шчо ј дльа капітала користно мати багацько робітників, бо кожниј із јіх робить і даје јому здобуток, котриј він шче не вміје дістати іншим способом, т. ј. при помочі машин. Але шчо з того, шчо льудство більшаје під впливом мануфактури? Јаке житьтьа тих льудеј? јаке јіхнье здоровьа? чи довгиј јіх вік? Про це капіталістові бајдуже, аби кожниј робітник за кілько молодих років свого житьтьа приніс јому міжливо більшиј бариш, а потім нехај і гине, не доживши половини віка, аби тілько на своје місто молодих підростків поставив. Через те де далі капіталісти гірше силујуть жінок і дітеј до праці, шчоб і вони дурно хліба на јіли, шчоб і з јіх видушити здобуток дльа капітала.

Цеј порьадок дрібного поділу праці або мануфактури

најбільш панував в західнiј Европі от початку XVI-го до кінцьа XVIII-го віка, коли під впливом будованьньа машин і јіх загального прикладу до праці, в упорьадкованьньу јеjі пројавилисьа нові j чималі зміни.

Одно із најперших здобуваньнь, котре перејшло із ремесла на мануфактуру, це тканьньа, j притому особливо тканьньа сукна, а не полотна. Ми вже говорили, шчо суконні мануфактури в Фландріjі дуже давні. Тим часом в Англіjі навіть в XVII-му віку ткачі самі працьували кожниj осібно в себе в хаті, а продавали сукно на свіj власниj кошт в нарочито дльа того упорьадкованих *громадских складах*. Але швидко по троху перевелось вже на те, шчо льуде працьували, хоч шче j в дома, але вже на користь хазьаjіна вовни, або скупшчика сукнам. На тім воно шче j лишилось в деjаких сторонах, але в загалі пішло далі. Jак придумали нові верстати, крашчі j дорошчі (напр. Жакарівскі), то вже особисті ткачі не мали з чого jіх завести j не могли витримувати боротьби з тими великими хазьаjнами, котрі jіх позаводили. Вони присилувані були кидати ремесло в власніj хаті j наjматись робітниками на мануфактурі капіталіста. Через те звичаjно не тілько в Англіjі, в Німеччині, а навіть і в Московшчині ткачі працьуjуть вже не в себе в дома, а в осібних будинках, суконних чи баволньаних мануфактурах, певно на користь хазьаjіна, от котрого дістаjуть тілько заробітньу плату.

Так само jак з ткачами сукна, стало j з іншими, особливо від того часу, jак замість полотна в західніj Европі најбільш стали носити баволну. Чому так, зрозуміти не важко. Баволну треба закупльати із далека j великими партіjами j певно цього дрібниj ткач робити не можеть. Не інакше воно буваjе j з іншими ремеслами. Перелічувати jіх ми не можемо, скажемо тілько, шчо в загалі чим більш ремесло залежало от матерjалу і от великоjі, але простоjі роботи, тим більш воно із рук самостіjних робітників перејшло до хазьаjнів, т. j. капіта-

лістів. З другого боку ті ремесла, де працьа дуже тонка ј тьажка ј мајже всьа сила в ціј праці, а не в матеріјалі, такі ремесла шче іноді ј зостались в руках самостіјних робітників. Це особливо замітно в тих із робітників, котрі стојать на перехідніј ступні між звичајними ремесниками ј артістами, напр. скульпторами, живописьцьами ј т. і.

Відколи саме ј јаким робом почалась мануфактурна працьа на Украјіні, допевна сказати не легко. Ми бачили, шчо вже починајучи з XVI-го віка ремесла в Украјіньских городах дійшли чималого розвитку, але не можна того самого додати про мануфактуру, бо навіть і досі багато де в чім украјінці задовольньајутьсьа тим, шчо виробльајетьсьа в власних малих сельских господарствах, або закупльајуть у Москвинів різниј товар готовим по јармаркам, котрі привозьать јого з Московшчини, або в Жидів, котрі добувајуть јого з Польшчі та Цісаршчини. Це најголовніншчі землі, котрі посилајуть на Украјіну річі здобувајемі мануфактурноју працеју, але про ці відносини говоритимемо в іншому місті, в розмові про торгівльу.

Тој невеличкиј зрост мануфактури, јакиј теперь јесть на Украјіні, повинно бути, почавсьа від кіньцьа XVII-го віка ј початку XVIII-го, најбільш під впливом розвитку мануфактури в Московшчині. Де јака мануфактурна працьа, хоча шче ј доволі по дрібному, робилась на Московшчині ј перед Петром І-м, так напр. город Архангельск навіть вивозив чимало сукна в другіј половині XVII-го віка, [1]) але все ж правдивиј початок великого здобутку ј поділу праці ј тамичка почавсьа під впливом Петра І-го, котриј, упорьадкувавши заводи на кошт урьаду, післьа того передавав јіх приватним властивцьам, на дејаких условіјах, напр. шчоб завод поставльав стілько то здобутку в казну по такіј то ціні ј т. д. Таким робом почались великі гірні заводи Демидова ј інші ма-

---

1) *Де Ливрон* Статист. описаніе Россійск. Импер., стр. 118.

нуфактури, напр. суконні. Звичајно передавались із казни приватним властивцьам не тілько заводи, а ј приписані до јіх льуде, котрі вже не повинні були працьувати над хлібом, але за дејакі, дуже малі, гроші, робити на заводах на користь јіхнів властивців. Льуде ці звались поссесіјними дльа одліки јіх од кріпостних. Тих льудеј було в Россіјі у часи скасуваньньа паншчини, в 1861 році, більа 200.000. [1]) Далеко більша частина належала до гірних заводів на Уралі, але були ј на папірних заводах і шче більш на суконних, між іншими на великім суконнім заводі Јусупових в Рьашках Полтавскоји губ. Поссесіјні льуде звичајно не лічили себе за паньских обовьазанних робити, за скілько прикажуть, навіть і дурно, але памьатајучи, шчо вони були казенні, вони лічили себе вільними ј чимало разів бунтовались. Певно, шчо за ті бунти јіх страшенно карали ј батогами ј посилкоју у Сібір. Тілько, здајетьсьа, самим Казанським суконшчикам потрапилось добути волі трохи раніј скасуваньньа паншчини (1849 р.,), [2]) післьа мајже 100 років проханьньа ј бунтів. Остатні ж ослобонились от ціјеј двічі неправдивоји неволі тілько в 1861-му році.

Тим часом, јак в Московшчині, так і на Украјіні, окрім поссесіјних, були ј приватні мануфактури різних властивців, на котрих працьували јіхні кріпостні льуде. Дејакі із панів на Украјіні навіть дуже льубили заводити різні мануфактури, напр. мебельні, коверні, ј т. і., котрі хоч не повсігда давали великиј бариш, але лічілись за прејаву багацтва ј просвіти власнивцьа. Далі в нашіј стороні наголовнішчиј вплив стали мати ј досі мајуть сахарні ј винокурні, про котрі говоритимемо при великім здобутку на хвабриках при помочі машин.

Переходьачи до почастного розбору мануфактурних здобутків на Украјіні, ми наперед усього мусимо при-

---

1) Семевскиј, Поссесіјні крестьане. Вісти. Европ., 1878, 10 і 11 №.

2) *Первиј шаг*. Казанска збірка, 1875.

знатись, шчо дуже не легко доневно одрізнити мануфактуру от ремесла з одного боку ј от великого хвабричного здобутку з другого. Через те ми заранїј просимо вибачити нам ці помилки, котрих певно буде чимало. Дивльачись по річам, над котрими працьујуть льуде, ми можемо розрізнити мануфактуру на три відділа: 1) Здобуток і оброблїньа річеј із неорганічноји, неживоји природи, 2) Працьа над річьми добутими із царства рослин і 3) Оброблїньа здобутків житьтьа твареј.

Між здобутками з неорганічноји природи, або так званого мінерального царства, в Украјіні на першому місті треба поставити здобуток *солі*. В Россіји в загалі сіль знаходьать в трох різних прујавах: 1) під видом камньаноји солі в землі, најбільш на Уралі більа *Илецкоји зашчити;* там по прикладному рахунку јесть не менше 74 мілијардів пудів солі в землі. 2) Під видом сольаних кльучів, із котрих сіль виварьујуть. Такі кльучі јесть і на Украјіні, најбільш в Харківшчині більа Славјанска і в Катеринославшчині більа Бахмута. 3) В великих сольаних озерах або Ліманах напр. в Криму ј Херсоншчині під Одесом в *Кујальницькім* лімані ј інших. [1]) Не дивльачись на величезні запаси солі в Россіји, здобуток јеји такиј малиј, шчо не задовольньајеть потреби не тілько дльа худоби, но навіть дльа льудеј. Најголовнішчі резони тому, окрім загального браку господарского руху, це дуже високиј акциз на сіль і недостача гарних шльахів к тим містам, де знаходитьсьа сіль. Загальниј здобуток солі на усьу Россіју в 1874 році був 44,000,000 пудів і із тих на Украјіні в губерньах Таврическіј, Херсонскіј, Харьківскіј і Катеринославскіј добуто більше 18,000,000 пудів, т. ј. трохи не половина. В Галиччині теж здобувајетьсьа більше 8,400,000 пудів солі, [2]) але најголовнішчим робом в польскіј јеји часті в копаль-

[1]) *Де Ливрон* І. с., стр. 116.
Лежегоднік міністерства фінансів, стр. 360, 1875.
[2]) E. Reclus, Géographie III. стр. 404.

ньах камньаноjі солі під *Величкоjу* j *Бохнеjу*. З другого боку Карпатів одначе в Угоршчині најбільш добувајетьсьа солі в *Мармарошскому* комітату, льудство котрого украјінске. Тамичка, та і в інших містах в копальньах працьујуть најбільш гірні Украјінці із Бескидів т. j. Гуцули, Бојки j др. Камьана сіль прольагаје під землеју j далі на південь в Буковині j Волошчині, але тамичка јеjі шче мало здобувајуть.

Ми не будемо казати про лихе житьтьа j безчисленні нешчастьа, котрі трапльајутьсьа через обвали та зальатьа водоју в великих копальньах Велички j Бохні. Велика частина јіх теперечка до решту завалилась, так не добре вони були впорьадковані. Тим часом копальні ці не належать до Украјіни j про јіх за остатні роки багато писано. Звернемо крашче нашу увагу на житьтьа робітників, про котрих мајже нічого не знајуть, тих робітників, котрі добувајуть сіль із сольаних озер більа Одеси. Житьтьа тих робітників, звичајно Чернигівців і Харківців, котрих контора компаніјі здобувајушчоjі сіль најмаје од себе сама, в загалі доволі порьадне, але тих робітників менша частина. Најбільш виволочка j ломка солі віддајетьсьа з підрьаду артельшчикам за 25—28 карб. за погонну сажінь. Один артільшчик може виволокти 10—12 сажнів. Артельшчик сам від себе најмаје робочих і з ними рошчитујетьсьа. По контрахту з компаніјеју артельшчик мусить збудовати деревьаниј балаган, котриј післьа робот дістајетьсьа конторі озер. Таким робом підрьадчик маје чималі затрати j через це він вигадује, јак би најдешевше наньньати робітників і јіх обдурити, шчо б самому не лишитись з убитком. І справді робітники часом тікајуть навіть без вісті, побачивши, шчо вони можуть заробити не більш карбованьцьа на сажені. Тим часом і артільшчик не баришује багато, хоча при тіј платі, котру він дістаје, j міг би забаришувати от 3 до 4 карбованців на сажні. Але по контрахту контора маје право перегонити артельшчиків з

одного міста на друге. В јіднім напр. місті артільщчик почне вже ламати сіль, понајмаје робітників, а тут контора каже јому, шчо в цьому місті або не вигодно, або не можна ламати солі, ј показује јому друге місто. Артельщчик переходить на друге місто, а перші видатки пропадајуть, бо він дістаје плату за погонниј сажінь складениј в бугор. Та ј в загалі контора пишеть контрахти так, шчо б тримати підрьадчиків допевно в своїх руках. Артільщчики најмајуть завше поденних робітників і платьать јім по 80 коп. до 1 карб., шчо дньа чоловікам, і от 35—50 коп. жінкам, котрі при виволочці промивајуть сіль і поливајуть бугри водоју. Ці поденні робітники бувајуть најбільш із тоји голоти, шчо бродить по Одесу ј ночује на вулицьах, то по Одеських *мінах* (печерьах в камьаних горах), та інших закутках. Чим більш је такого народу, тим підрьадчики гірш принижујуть поденну плату.

Підрьачик звичајно харчује своїх робітників в набор і в набор же даје јім і горілку. Контора ј сама најмаје дльа ломки солі поденних робітників по тіј самій ціні, шчо ј підрьадчики ј розшчитује јіх по суботам. За дльа того, ніби то шчоб в недільу робітники не пропили усього заробленого, та післьа не сиділи голодні, контора видаје по 6 марок, кожна по 30 коп. За ці марки робітник обідаје в озерних маркитантів, а маркитант доставльаје марки у контору, де јому видајуть за јіх гроші. Харч у маркитантів поганиј: не свіжиј. Борщч з мньасом по 8 коп. порціја, каша з салом по 7 коп., чарка горілки по 6 копіјок. Хліб копіјкоју дорошче городских цін. Маркитанти купујуть теж стару одежу, чоботи ј продајуть це все робітникам втроје, вчетверо дорошче, ніж самі платили. Одно слово поденни робітники на сольаних озерах заразом висисајутьсьа трома різними породами пјавок: членами компаніјі, підрьадчиками, маркитантами. Вони најбездольнішчиј народ на світі. У јіх ні роду, ні плоду, ні образа чоловічого.

Страшенна бідность замітна по всьому: по одежі, по лицьу, по тілу. Свіжому чоловікові ніјаково становитьсьа ј гльанути, не то шчо пожити з такими поденними робітниками. Всіх робітників на цих озерах јесть чимало: зімоју чоловік з 80, а літом з 300, в осени, јак бува виволочка солі, то от 600—700. Так живуть під Одесом льуде, котрі добувајуть усім нам одну з најпотрібнішчих річеј дльа нашоји страви. [1])

Камньане вугольльа на Украјіні здобувајетьсьа в двох різних крајінах: 1) Најголовнішчим робом в бассејні річки Доньцьа в губерніјі Катеринославскіј і в області Доньских Козаків і 2) шче трохи в губернијах Кијівскіј (південніј части) ј Херсонскіј. Окрім того над земльаним вугольам працьујуть в Сібіру, на Уралі ј на острові Сахалині, в Великороссіјі в губерньах Тульскіј, Рьазаньскіј і Калужскіј, в Польші під Домбровоју, в Галиччині більа Кракова. В самих Доньских пластах зальагаје, по дејаких рахунках, не менше 15 міліјардів пудів земльаного вугольа. [2]) Здобуток јого в 1871 році був поверх 32,000,000 пудів. Усі Донецькі копальні можна розрізнити на 7 відділів або груп: 1) *Грушівскі копальні* знаходьатьсьа 30 верств на північь от Новочеркаска і з јіх дістајуть твердиј і блискучиј вуголь, званиј *антрацітом*. Копальні належать до Руського Товариства Пароходства ј шчо року дајуть більа 12,000,000 пудів антраціту. [3]) *Каменскі копальні* — між Гундоровскоју ј Катерининскоју станицьами вдовш Донцьа содержать вуголь крихкиј, здобуваньньа котрого шче мајже тілько починајетьсьа (більа 1,000,000 пудів). 3) *Успенська купа копалень* в Славьано-сербскім повіті, між річками Луганчиком і Лазовоју, содержить пласти вугльа дуже

---

[1]) *Громада*. Украјіньська збірка V, стр. 86—88.

[2]) *Де Ліврон*, l. c., стр. 111.

[3]) *Фелькнер*. Земльане вугольа ј залізо в Россіјі, 1874, стр. 89 ј далі.

круто нахільане, от 80° до 25°, але доволі чистого ј гарного. 4) *Голубовські копальні* теж в Славјано-сербському повіті, по обом берегам Луганки ј по вершинам Лозовоји ј Білоји, содержать багато вугльа дуже подібного до Англіјського ј Бельгіјського. Здобуток 1871 року в однiј Голубовці 1,282,000 пудів. 5) *Лисичаньські пласти* најпівнічнішi, вдовж Доньцьа, вже звістні з 1791-го року. Хоча пластів лежить 14 один поверх другого ј дејакі з них доволі товсті та здобуток з них невеликиј (500,000 пудів напр.) і вуголь не занадто гарниј. Копальні ці казенні. 6) *Микитовські копальні*, Бахмутського повіту більа річки Булавина, дајуть вуголь гарниј, але трохи дрібниј і з занадто великоју частиноју попіла; — здобуток цього вугльа доходить до 300,000 пудів. 7) *Купа річки Кальміуса*, на котріј копальні належать Англичанину Джову ј теж дајуть уголь добриј (більше 500,000 пудів). Окрім того шче в різних містах Донецькоји країни роскидані копальні, із котрих напр. приватні копальні Міуського округа видајуть річно більш 2,000,000 пудів вугольа.

В Кијівшчині јесть дві копальні бурого земльаного вугольа, одна більа Катеринпольа (Кальниболот), друга під Журавкоју (Бобринских). Вкупі копальні ці видавали до 1,000,000 пудів. В Елісаветградськім повіті јесть невеличка копальньа в Катериновці, в котріј одначе здобуваньньа јде не раз у раз. Ціна на вуголь дуже різна в різних копальньах, дивльачись по доброті вугольа чи по впорьадкуваньньу копальні. Так напр. на казенниј Лисичанськіј копальні в 1865—66 роках ціна за пуд була 8,25 копіјок, на Грушевських 4,5—7,5, під Бахмутом 2,7—3,7. В Одесі антраціт обходитьсьа більа 20 коп., між тим јак англіјскиј вуголь в Петербурзі коштује усього 10 коп. В Польшчі земльане вугільльа далеко дешевше, ніж на Дону, більа 3—4 копіјок за пуд. Тим часом за остатні роки ціни на вугільльа земльане починајуть падати, ј најголовнішчиј резон дльа

цього, окрім збудованьньа залізниць, це звеличеньньа числа робітників в південних степах. Так напр. шче в 1869 році важко було знаходити робітників на копальні, ј у Петербурзі навіть пропонували посилати на цьу роботу ссильно-каторжних. В 1873 році вже не було отбоју од тамошніх копальшчиків.[1]) Перше звичајно льуде зімоју молотили хліб, але від часів заведеньньа парових молотилок хліб буваје вимолочениј з осени ј усьуде, де знајдено вугільльа, кидајутьсьа на јого здобуваньньа. Чимало простих льудеј і досі шче копајуть вугільльа по одиночці ј тілько зімоју, бо літом в мужицьких шахтах, без жадного провітрьуваньньа копати вугільльа не можна. Тепер же чимало украјінских сельан најмајутьсьа ј на великі копальні казенні ј купецькі. Тим часом јіх далеко не вистачаје, ј через те частина робітників набирајетьсьа із приходьачих Москвинів, котрі одначе звичајно можуть најматись тілько на короткі строки, кілько місьаців најбільше, бо присилувані вертатись до дому. От через шчо ј казна ј приватні властивці турбујутьсьа над тим, шчоб позаводити більа копалень постојанне льудство робітників. Дльа цијеји мети не раз вже приклікували Німців, і в Грушовку дјсно в 1860 року прибуло більа 500 Вестфальців, але побачивши гидке жильльа ј недобре впорьадкованьньа копалень, без гарних драбин, без парових машин і порьадного провітру, Німці зараз зрекались робити ј частиноју вернулись до дому, частиноју порозбродились по різним містам по берегу Азовзовського морьа. Тому років з пјать була велика змова робітників на заводах Јуза, де јіх вже занадто обіждали. Усе це показује, шчо житьтьа на Донецьких копальньах не занадто гарне, хоча плата звичајно ј доволі висока (більа 1 карбованцьа напр.) К великому жальу нашому, ми не мајемо чого подрібнішче казати про дольу украјіньців-копальшчиків.

---

[1]) Фелькнер. l. c., стр. 132.

Ми бачили вже, шчо в тіј частині Галиччини, де живуть Украјінці, земльане вугільльа шче мајже не здобувајетьсьа. За те за остатні роки в західніј часті украјінськоји Галиччини під Дрогобичем в Бориславі широко розвивсьа здобуток *нафти* і *земльаного воску*. В Галиччині полоси шарів грунту, котрі содержать нафту і земльаниј віск лежать раз у раз поручь (паралельно) з шарами, котрі содержать камјану сіль. Довжина цијеји полоси в саміј Галиччині маје не менше 250 верстов і в загалі запримічено, шчо під скатами гір, на котрих ростуть самі сосни, земльа буваје промочена тијеју нафтоју. Багато де в јаких містах навіть земльа почорніла от горьучих річеј, сланцеви скелі жовті, бурі, навіть чорні, мов смола горьать полумјам, коли јіх запалити. Вода в усіх річках покрита пліночкоју одливајушчоји усіма барвами веселки, а в велику спеку воздух до того псујетьсьа духом нафти, шчо інші льуде от того слабујуть, не наче отрујені. Тим часом довго не замічали ціх підземних богацтв. Тілько јак в Америці *нафтова гарьачка* змінила собоју золоту гарьачку, Галицькі жиди під проводом Американських інжінерів, теж кинулись на ті нафтові джерела та на пласти земльаного воску, здобуток котрих заразом виріс у тридцьать разів. В 1866 році він дійшов до 2,000,000 пудів. Борислав, невеличке село, менше ніж в 10 верствах від Дрогобича, в бассејні гірнього Дністра, зразу став најголовнішчим осередком (центром) здобутка нафти. Швидче, ніж за одно літо, село перевернулось неначе в бджолиниј вуліј з льудством в 2,000 чоловік, в јакусь нісенітницьу хат, курінів, рештованіј, де кишіло јакесь міжнародне льудство, котре збіглосьа з Галиччини, Польші ј Угоршчини. В 1873 році здобуток самого воску був 1,200,000 пудів; нафта же тим часом зменшилась до 750,000 пудів. Загальна вартість тих здобутків не менше 4,000,000 гульденів. Посеред нероспутного збору хат, огорож, шльашків, проверчено було в земльу не менше 5,000 криниць,

пересічно в 40 метрів (18 сажнів) глубиноју, де робітники працьували середь воздуха, отројеного углеводородними газами: на случај раптовоји задишки вони обвјазані довгими канатами, за когрі јіх можна витьагти з јами. [1]) Робітники знајуть лихо, котре грозить јім, і далеко неспокіјно спускајутьсьа в брудні, не вентілірані криниці, але нужда присилује до усього. Ось јак І. Франко в дуже гарніј повісті своіј *Boa Constrictor* [2]) викладаје станьньа духа молодого робітника, котриј маје спушчатись в одну із најглибших криниць Борислава: „Гринь (Грицько) узьав ліхтарньу ј ступив одноју ногоју в кибель, а рукоју взьавсьа за линву. Степан і Микола стали до корби. Поволі замахувала вона своїм крилом, і линва, мов червона зміја, почала зховзуватисьа з валу, на котрім була навинута. Гринь шче стојав на березі јами. На јого лиці крізь густу верству глини ј кіпјачки мож було добачити јакијсь неспокіј, јакусь трівогу і шчось мов боротьбу з самим собоју. Через јого голову перемигнула блискавкоју думка про дім, про стару матірь, котра завтра в недільу жде јого на обід. А ту ось перед ним цьа глубоченна 80-ти саженна пропасть, брудна, воньуча ј тісна, мов житьтьа в нужді. А там в глубині кілько то різних, невидимих сил грозить јому! Хто знаје, чи за годину, за дві јого товариші не витьагнуть холодного трупа? Хто знаје, хто знаје!... Дрож прошла по јого тілі, коли кибель почав тонути в долину, коли на јого лице повинув важкиј, підземниј холод. Јому стало так тьажко, јак шче ніколи. Ось він, стојачи одноју ногоју в киблі, рукоју держачисьа линви, перевис у воздусі ј захитавсьа над западнеју. А корба невпинно махаје своіми крилами, линва невпинно сховзујесь з валу,—він тоне, тоне повільно, тихо“..... [3])

---

[1]) Reclus l. c. III. стр. 405.

[2]) Дивись: Громадськиј Друг, Дзвін, Молот, Галицко-Украјінські Збірки. Львів, 1878, стор. 41.

[3]) Заробіток шчоденниј ніх рішників в Бориславі не переходить за 1 рејнскиј гульден або 75 коп.

В Россіјській части Украјіни шче не знајдено нафти і вона до нас іде частиноју з Кавказа, де вже впорьадковано більа 700 криниць з добутком коло 1,400,000 пудів, із котрих мајже $^{9}/_{10}$ в Бакінськоји губернији [1])

На цьому ми залишимо здобуваньньа річеј із під землі, бо в загалі працьа над добуваньньам і обробкоју руд металлів відноситьсьа конче до великого хвабричного здобутку, бо вже стала мајже не можливоју без помічі парових і інших машин.

Одна з мануфактурних праць над неорганічним матеріјалом, з котроју приходитьсьа зустрічатись на Украјіні доволі часто, це заводи *цегельні*, *кахельні*, *черепичні*. Цьому не треба дивоватись, бо на Украјіні в загалі лісу бракује, ј гарниј стројовиј ліс дуже дорогиј: з другого боку шче не ввіјшло в звичај в більшіј части городів будовати із дикого камінья, бо јого наші льуде ні із гір добувати, ті обсікати, јак треба, шче не привчилисьа. По календарьу Југозаподнаго краја [2]) ціх різних мануфактур јесть по губернијах:

	Заводів.	Робітників на јіх.	Здобуток варт. Карб.
В Кијівськіј губ. цегельних . . .	58	803	200,992
„ Волинськіј „ „ . . .	39	263	38,366
„ Подольськіј „ „ . . .	98	716	58,500
„ Кијівськіј „ кахельних . . .	2	25	21,437
„ Волинськіј „ черепичних . .	4	15	2,849
„ Усім крају (трох губернијах) добувајетьсьа вапни	83	565	67,535
„ Подольськіј губ. поташних . .	5	8	1,200
„ Волинськіј „ „ . .	22	109	17,658
„ Кијівськіј г. виробльајуть білила.	2	7	5,542

Переходьачи до виробки різноји посуди: поливјаноји, фајансовоји, шкльаноји і т. д. ми замітимо, шчо на Укра-

---

[1]) *Де Ліврон* l. c., стр. 116.
[2]) *Де Ліврон* l. c., стр. 204.

јіні здобуток усіх тих річеј шче занадто малиј. Дрібне ј просте ганчарство трапльајетьсьа најчастішче в *Черниґівшчині* ј *Бессарабіјі*. Більшиј, мануфактурниј здобуток упорьадковано теж під *Глуховим* у Черниґівшчині. Фајансові ј фарфорові заводи на Украјіні јесть в губерньах Кијівськіј і Волинськіј најбільше, [1]) усього 5 заводів з 155 робітниками ј здобутком на 33,878 карб. [2]) Шкльанних заводів на Украјіні трохи більше, особливо трапльајутьсьа вони в Полісьсьу. В трох југозападних губернијах јіх јесть 26 з 348 робітниками ј здобутком в 66,497 карб. В шкльаннiј мануфактурі поділ праці доведениј вже доволі далеко. Візьмемо дльа прикладу завод, котриј виробльа, фльашки. Працьа на јому роспадајетьсьа звичајно на три частини. Перша доба—це підготовка шкльаного составу із піску, вапни ј т. і. сплавка до купи цього составу в печі. В цім першім відділі працьа поділена між чималим числом робітників, так само ј в остатнім, третім, т. ј. коли фльашки вијмајуть з холодильників, сортірујуть, пакујуть і т. і. По середині між цими двома відділами праці стојіть самиј здобуток фльашок, т. ј. виробка јіх із розтопленого состава. Більа кожного виходу з печі працьује ціла купа робітників, котрі всі в купі зовутьсьа в Англіјі „*діроју*.“ Цьа „діра“ зложена не менш јак із пјати льудеј, котрі кожниј робльать тілько одну јаку небудь працьу: один набираје шкло в дудочку, другиј видимаје із неји фльашку, третіј даје јіј потрібну форму, четвертиј отставльаје јеји на бік, пјатиј бере ј односить. Певно, шчо ціх пјать льудеј не наче члени одного јакого тіла, не наче частини јакојісь машини, котра можеть працьувати усьа тілько тоді, коли вона зібрана до купи, коли в јеји не бракује ні однојі потрібнојі часті. [3])

---

[1]) *Де Ліврон*, l. c., стр. 137.

[2]) Календарь Југ. З. К., стр. 207.

[3]) *Карл Маркс*. Капітал, стр. 301.

На цьому ми скінчимо мануфактурниј здобуток річеј мінерального царства ј, приступајучи до мануфактурноји праці над рослинами, зупинимось најперше на здобуваньні тьутьуну, котре маје најбільше ваги дльа Украјіни. Та ј справді, коли в усіјі Россіјі в 1874 році зібрано було тьутьуну 2,602,688 пудів, то на Украјіньскі губерніјі пријшлосьа:

	Плантаціј.	Десьатин.	Пудів тьутьуну.	Заводів.
На Волинську	13,032	394	33,326	12
„ Кијівську	7	25	1,090	21
„ Подольську	1,730	440	16,672	15
„ Чернигівську . . .	25,976	17,141	1,157,292	1
„ Полтавську	22,305	11,218	442,945	10
„ Катеринославську . .	157	105	4,171	5
„ Херсоньску	892	387	2,217	34
„ Таврічеську	955	744	24,704	17
„ Бессарабіју	7,398	2,527	66,933	16
Вкупі. .	72,452	32,981	1,749,253	132
В усіјеј Россіјі.	95,459	44,325	2,602,688	303 [1]

Таким робом здобуток тьутьуну на Украјіні рівньајетьсьа трохи не $^3/_4$ усього здобутку в Россіјі. Мајже така сама відносина між числом плантаціј і десьатин, тілько тьутьунних заводів на Украјіні менша половина проти Россіјі, через те шчо тьутьун необробленијј продајетьсьа в Москівшчину ј Сібір.

Про житьтьа робітників ј робітниць на тьутьунних плантаціјах ми откладајемо говорити до того часу, коли нам вдастьсьа подрібнішче побалакати про хліборобство, бо порьадки праці на тих плантаціјах більш походьать на хліборобскі, ніж на заводскі. Число робітників на заводах тьутьунних в трьох јуґозападних губернијах більа 700, а шчо рочнијј здобуток маје вартість 1,334,694 карб. В самиј Одессі 15 тьутьунних заводів з загаль-

[1]) *Ежегоднік фінанс.*, стр. 362.

ним здобутком в 1,193,500 карб. Де јакі із ціх заводів можна навіть лічити між хвабрики, бо вони мајуть парові машини в 10 і 12 кіньских сил. [1])

В північніј Украјіні, најбільш в Кијівськім і Волинськім Полісьсьу женуть чимало смоли із соснового коріньа ј інших деревјанних останків. Шче більше працьујуть над цім здобутком в Чернигівшчині. В Кијівськіј губерніјі смольаних заводів јесть 7 з 33 робітниками і здобутком в 27,547 карб. На Волині 39 заводів з 222 робітниками здобувајуть смоли на 80,582 карб.

В усіјіј Украјіні істнујуть, особливо по більших городах де јакі невеличкі мануфактури, стојачі на переході до ремесла напр. мебельні, екіпажні, дльа виробки гудзів (пуговиць), тим часом јіх дуже не багато ј ми не мајемо чого осібного про јіх казати. Шчоб закінчити з мануфактурноју працеју над річьми, шчо добувајутьсьа із рослин, ми мајемо тілько де шчо додати про *олїјників* і про ті мануфактури, на котрих робльать *сїрники*.

Ми ставимо добуваньньа оліјі між мануфактурну працьу затим, шчо в Россіјі ј в Галиччині воно в загалі шче не перејшло в добу великого хвабричного здобутка. Дрібні мужицькі олїјниці јесть усьуде, де розводьать коноплі або льон. Конопльану оліју бјуть најбільше в губернијах: *Чернигівськіј, Кијівськіј*; із соньашників в ґуберньах: *Воронежськіј, Кијівськіј*; із льньаного сімја: в Херсоньськіј, Харьківськіј, Мінськіј, Могилевськіј, Землі Војска Донського. Усього олїјних заводів в правобережніј рос. Украјіні 25, робітників на јіх 74, загальниј здобуток на 32,987 карб. Ось шчо пишуть про заробітки олїјників із Комарна в Галиччині: [2]) Оліја виробльујетьсьа так: На самперед сімја опихајетьсьа на ступі (заньаті дві особи—одна опихаје, друга підсипаје) ј можуть навпихати від дідне до півдньа 2 чвертці; відтак ідесьа до олі-

---

[1]) *Хвабрична статістіка Одесси*, стр. 8 і 51.

[2]) *Молот*, стр. 115.

јарні (ту заньато три особи) ј по півдні видушујетьсьа вже олија чиста. Шче перед опиханьам треба сімја перше висушити в печі. От же при видушуваньньу олији із 2 чверток стојать 2 робітники цілиј день а шче один робить пів дньа, т. ј. $2^1/_2$ робітника. Відтак один чоловік бере на другиј день цьу олију в кобельу на плечі ј несе продавати в сусідні села навіть за 20 і більше верстов; затим при двох чвертках заньатих $3^1/_2$ робітника. Таким правом виробльујесьа олија, шчо најбільш три рази на тиждень, т. ј. 6 чверток сімја; коли добре відходить, то ј 12 чверток на тиждень, але то тілько перед самим Різдвом. Але знов в гіршиј час олијник виробить усього 2 чвертки ј менше. Коли пријмемо, шчо пересічно виробльујесьа 4 чвертки (7 робітників), то пријмемо досить, коли не багато.

Конопльана олија робитьсьа три чверти року, а льньана одну,—одже з 49 тижнів (3 откинуто на свьата) конопльана робитьсьа 37 тижнів, а льньана 12 т. Заробіток при конопльанім сімені 45 кр. (34 коп.) за кожну виробку, при льньанім 59 кр. (45 коп.) на чвертці. При 4 чвертках тижнево це даје на конопльанім 4.49 т. ј.=180 кр. $\times$37=66 г. 60 кр. (50 карб.) і на льньанім 4.59 т. ј.= 236 кр. $\times$ 12 = 28 г. 92 кр. (22 карб.) а разом 94 г. 92 кр. (72 карб.) Це заробіток усијеји сімји. „Вставај поночи, товчи на ступі, роби, відтак бери на плечі ј неси на три милі, шчо аж плечеј не чујеш і ніг,—ј за усе 72 карб. у рік.“ Не дивно, шчо комарньанскі олијники мајже тілько ј живуть тим, шчо при продажі не доливајуть міри, т. ј. не працеју, а мошенством.

На Украјіні, в загалі стороні хліборобскіј і плодьучіј, јесть тим часом в інших містах, напр. на півночі в Чернигівшчині, такі недобрі грунти, шчо хліборобством там льуде вже прожити не могуть. Тамичка льуде пристајуть і до најгіршоји роботи, аби не вмерти з голоду. От через шчо дејакі повіти Чернигівшчини ј стали посередком виробки сірників, а не великі города, Одеса або

Кијів, де цього здобуваньньа мајже не маје. Усьак, хто знаје, јака гидка цьа робота, јак вона шкодить здоровју, тој не здивујетььа тому, шчо тілько најбіднішчі льуде до неји пристајуть. Мені довелось бачити чоловіка із Новозибковського повіта, котриј, тілько проробивши два роки, вже дістав страшенну фосфорну гангрену ј рішивсьа нижньоји чельусті, котра усьа випала крізь величезну дірку під підбородком.

Чудним робом тој здобуток, котриј најпершиј перејшов от ремесла к мануфактурі, т. ј. *тканьньа сукна* ј в загалі *працьа над вовноју*, ј досі шче знаходитьсьа більш у станьньу мануфактури, ніж великого хвабрічного здобутку, особливо у нас на Украјіні. Окрім того, не дивльачись на те, шчо більша частина вовни добувајетьсьа в південніј Украјіні: Катеринославшчині, Тавріјі, Херсонщчині ј Бессарабіјі, в котрих в купі јесть 6,572,000 шпаньских овець, т. ј. більша половина загального јіх числа в Россіјі, на Украјіні здобуток сукна шче дуже малиј. Тілько мијуть вовну в загалі на півдні, најбільш під Херсоном, на Дністрі, на Бузі, в Кішіневі, Одесі, Елісаветі, Катеринославі ј Ростові на Дону. Вовна ціх південних мојок по більшіј часті привозитьсьа в Одес і відтільа продајетьсьа за кордон і таким робом не оброблјајетьсьа на Украјіньских суконних мануфактурах. Із північноји Украјіни вовна јде на мојки в Харьків, Білгород, Ізьум, Обојань і відтільа најбільш спродујетьсьа в Москву. Вимита вовна набивајетьсьа в великі мішки, на північних мојках просто ногами робітників, а на південних вже осібними пресами. Загальниј здобуток вовни шпаньских овець в Россіјі маје вартість 14,000,000 карб., з котрих більш 10,000,000 приходитьсьа на Украјіну. Окрім того шче здобувајетьсьа в усіјіј Россіјі більш ніж на 32,000,000 карб. простоји вовни.

Суконна мануфактура по числу заводів (1339), робітників (121,070) і вартісті здобутку (77,016,700)

зајмаје перше місто в Россіјі ј швидко росте в гору. За остатніх 10 років (1865—1875) заводів побільшало на 30%, вартість здобутку на 60%, а вартість здобутку кожного робітника з 401 на 604 карб., т. ј. на 51%. Московська губерніја сама одна виробльаје тепер сукна більш, ніж на 20,000,000 карб. річно. [1])

Рівньајучи до цього, здобуток сукна на Украјіні виходить дуже малим. Најбільшу частину јого, на 2,648,000 карб., даје Черниґівська губерніја. В Кијівськіј губерніјі на 17 заводах, 637 робітниками виробльајетьсьа сукна на 531,500 карб., в Подольськіј на 78 заводах, 777 робітниками на 378,471 карб., в Волинськіј на 48 заводах 880 робітниками на 362,890 карб. Остатні губерніјі Украјіни в загалі здобувајуть сукна на купу от 100,000—300,000 карб., а інші ј того менше. Окрім на сукно, чимало вовни переробльајуть на коври в Харьківскіј губ. ј на чулки в Клинцьах, в Черниґівшчині.

Коли вже суконна мануфактура знаходитьсьа на Украјіні в такім жалкім стані, то про *шовкову* нема чого ј казати; јеjі мајже овсім не маје, хоча навіть урьад чимало турбовавсьа за тим, шчоб упорьадкувати шовководство в південніј Кијівшчині ј Херсоншчині (напр. в Новомиргороді). Тај в усіј Россіјі здобуток і число робітників і мануфактур шовкових не більшајуть так јак суконні. В 1851 році було заводів усіх 460, робітників 16,800, здобуток 6,187,400 карб. В 1871 заводів 450, робітників 15,400, здобуток 10,304,500. Це визначаје, шчо шовкових мануфактур не побільшало, тілько працьа на јіх трохи крашче упорьадкована.

Здобуток і *виробка шкур* це одна із мануфактурних праць, котрі најчастішче трапльајутьсьа по усіјеј Россіјі. Загальна вартість шкур шчо року вигарбованих на усіх заводах більша от 30,000,000 карб. Тим часом працьа на усіх руських заводах робитьсьа шче дуже

---

[1]) *Де Ліврон*, l. c., стр. 71 і 126.

по старому ј через те гарбованьньа јде дуже по малу, дльа великих шкур навіть не менше двох років. Між Украјіньскими губернијами најбільш виробльајетьсьа шкур в Херсонськіј, на 20 заводах, 214 робітниками, вартістьу 734,838 карб і в Катеринославшчині на 16 заводах, 108 робітниками, вартістьу 553,407. Правобережна Украјіна даје далеко менше: Кијівшчина маје 46 заводів з 188 робітниками ј здобутком в 235,784 карб., Подільа—заводів 89, робітників 330, здобуток 78,346. [1]) На Волині 156 заводів з 398 робітниками ј здобутком в 205,748. Відцільа ми бачимо, шчо виробка шкур на Украјіні упорьадкована најкрашче в Катеринославшчині. [2])

Між остатніми здобутками от твареј најважнішчі дльа мануфактурноји праці це *сало* і *віск* і ті річи, на котрі јіх переробльајуть. Најбільш салотопенних заводів на Украјіні јесть в Харківшчині. В правобережніј Украјіні јіх усього 36 з 102 робітниками ј загальним здобутком на суму 82,659 карб.

Свічок лојових најбільш виробльајуть у нас в Харькові ј Одесі, *стеарінових* в Одесі. [3]) В Кијівскіј губерніјі свічних заводів 21, робітників на јіх 61, оборот на суму 222,133 карб. На Подільльу заводів 65, робітників 145, здобуток 45,683. На Волині заводів 33, робітників 110, обороту на 57,103. Відцільа ми знов бачимо, в

---

[1]) В самім Браславськім повіті 195 робітників.

[2]) В самій Одесі заводів свічок стеарінових 1 з добутком на 438,000 к. Лојових свічок і лильних—7, здобуток—600,000. Салотопенних—4, здобуток —140,000, воскових свічок—2, здобуток—6,800. (Хвабр. стат. Одеса, стр. 8).

[3]) Окрім того в *Ольшанці*, Новооскольского повіту Курськоји губ. живе не менш 3,500 Украјінців кожевників і шевців, котрі шчо року виробльајуть більш 150,000 пар чобіт річно. Заробіток річниј пересічно, т. ј робітників, жінок і дітеј, бо усі в Ольшанці працујуть нах чобітьми,—не переходить за 30—35 карбованців у рік.

Див. Свод Матеріалов по кустарной промышленности в Россіи, стр. 59, 1874.

јакіј мірі трохи більші ј крашче впорьадковані Кијівскі заводи дајуть більшиј здобуток на кожного робітника, ніж малі заводи на Подільу ј Волині. *Воскових свічок* в Кијівшчині ј на Волині на 7 заводах, 47 робітниками виробльујетьсьа на 168,692 карб. *Миловаренних заводів* на Украјіні јесть најбільш в Харькові ј Одесі, але мило, котре на јіх варьать, просте ј у загалі не добре, далеко гірше Казанського ј Петербургського.

Ми не будемо шче перелічувати дејакі невеличкі мануфактури, котрі знаходимо на Украјіні, бо јіх раз дуже не багато, а в друге всі мануфактури, котрі скілько небудь добре упорьадковані ј подајуть надіју дальшого гарного розвитку, помалу переходьать при помочі заміни рукодільноји праці машинноју із мануфактурноји доби в хвабрічну. Напротів того тамичка, де машини шче не прикладајутьсьа, напр. в дрібних мужицьких господарствах, јак ми бачили, працьа довго зостајетьсьа з характером хатнього ремесла, јак напр. тканьньа полотна ј т. і. і вже мабуть безпосередно переде в станьньа великого хвабрічного здобутку, мајже не проходьачи крізь ступінь мануфактури.

VI.

Машини ј хвабрики на Украјіні.

Одна з најперших машин, котру придумали льуде, був водьаниј млин. До того часу, т. ј. до першого віку до різдва Христового, все зерно мололось на ручних млиночках жінками-невільницьами. Це була працьа одна з најтьажчих і најнуднішчих, јаку можна придумати ј через те не дивно, шчо всі льуде, котрим дольа невільниць здавалась неправдивоју, а таких льудеј в Греціјі ј Римі у тој час вже було чимало, дуже зраділи в тіј надіјі, шчо млини ј інші машини колись ослобоньать льудеј от занадто тьажкоји праці. Так напр. вже Арістотель каже, шчо коли б *„човники ткача ворушились і ткали сами собоју, то мајстру не треба було б посібників, а хазьајіну невільників.“* А ось јак греческиј поет *Антіпарос*, одновременник Ціцерона, обертајетьсьа до нешчасних дівчат-невільниць, по случају збудованьньа перших водьаних млинів:

От праці тьажкоји бережіть ваші руки, мірошниці, ј спіть собі тихо,
Півень нехај понапрасну вас рано не будить:
Богиньа з дівчат на русалок зложила роботу.
Легенько вони по колесах стрібајуть,
Аж осі трьасутьсьа, крутьачись в підісках,
І камньа тьажкого вагу усе вкруг обертајуть.
Знов будемо жити, јак колись то батьки наші жили,
Раді без праці добру, шчо богиньа нам дарувала.

Такиј був погльад на машини в старовину. І шчо ж? Від того часу минулосьа 2000 років, нових машин придумано певно шчо більше число, човник ткача давно вже сам ходить по верстату, зерно мельуть не самі водьані русалки, а навіть вогньані гемони (парові машини), а усе ж далеко не звісно, јак справедливо каже Мілль, *„чи всі машини вкупі полекшали працьу хоч одного чоловіка?“* [1]).

Шчо це визначаје? Чи справді старі Греки помилились, і надіјі јіхні на машини були марні, чи може јесть на те інші резони, ј винни в тім не машини, а ті, хто јми володајуть, т. ј. самі льуде? Постарајемось дати відповідь на це питаньньа.

Машини вбільшујуть льудску силу ј спосібність до роботи двојаким робом: Першиј, це передајучи в користуваньньа льудеј такі сили природи, котрі без того сотні ј тисьачі років переходили дурно, не справльајучи тьажкоји робіти, потрібноји дльа льудеј. Так напр. сила бігучоји води, сила тепла, зложеного в шарах земльаного вугольа ј т. д. не мали жадного впливу на задовольненьньа льудских потріб, поки не були придумані водьаниј млин, або парові машини. Певно, шчо тутечка дльа льудеј јесть прьамиј добуток; окрім власноји сили своји́х рук дльа праці, вони добули нову силу, силу ваги води, або упругісті водьаноји пари, нового *двигательа* (*ворушителья*), пособльајушчого јім напр. орати, молоти ј т. д. одним словом робити в річах природи ті зміни, котрі потрібні дльа вбільшаньньа, з меншоју працеју, здобутку в харчах, одежі ј т. і. Відцільа ми вже бачимо, шчо кожен раз, коли замість сили своји́х власних рук, чоловік прикладаје силу јакогось іншого *природнього двигательа*: вітру, води, вогньу—працьа чоловіка повинна ставати лекша ј менша. Але јесть шче

---

[1]) *К. Марке*, l. c., стр. 361.

[2]) Там же, стр. 324

ј другиј спосіб, через котриј машини повинни лекшати працьу чоловіка ј звеличати јеjі здобуток. Цеј спосіб јесть заміна машинами пальців чоловіка або простих струментів. Певно, шчо тутки здобуток праці можеть більшати страшенно. Коли напр. чоловік можеть різати дерево одним ножем, або пильати јого одноју пилоју, то до машини можна прилагодити кілько десьатків ножів, або пил і в стілько разів робота піде спорніше. Знов напр. жінка прьаде одним веретеном, а так звана „*Джен*" (прьадільна машина) з самого початку прьала 18 вертенами. Та машина, шчо чулки плете, працьује заразом 1000 спицьами замість пјати. Не треба думати, шчоб до ціх машин треба було великоjі сили; напроти того, між ними навіть јесть такі, котрі могуть двигатись рукоју одного чоловіка, напр. круговиј верстат Клаусена, виробльајушчиј тим часом 96,000 петель в одну минуту. Таким робом, окрім прикладу природніх двигателів до праці, машини мајуть друге велике визначанья: те шчо замість руки робітника, або јакого простого струменту, становльать *робочу машину*, от чого працьа робитьсьа, тоді при рівніј затраті сили, в кілько десьатків разів скорішче.

Коли ми блишче придивимось до тоjі часті машини, котра вже саме справльаје роботу, до самоjі робочоjі машини, то побачимо, шчо вона јесть не шчо інше, јак звичајні струменти, котрими працьујуть льуде. Одліка јесть тілько в дејаких одмінах форми ј в прикладі іншого двигательа замість сили чоловіка ј то не повсігда, бо інші машини, напр. ткацькі верстати, ј досі іноді рухајутьсьа льудскоју силоју. Так напр. величезна машина, шчо свердлить залізо, працьује струментом дуже подібним на звичајне свердло, кубове (товсте листове) залізо ріжетьсьа робочоју машиноју, дуже подібноју до кравецьких ножниць і т. д.

Таким робом при більшіј силі, в іншіј трохи формі ј з більшоју швидкістьу в роботі, машина, т. ј. *двигатель*

в купі з *робочоју машиноју* стајуть на місто *робітника* з *простим јого струментом.*

Це подібја між робітником і машиноју можна провести шче багацько далі. Так само јак буваје *кооперацїја*, т. ј. громадська працьа меншого чи більшого числа робітників в купі, так само буваје ј машинна кооперацїја. Так само јак ми між робітниками бачили кооперацїју двох родів: без поділу праці ј з дрібним јеjі поділом (теперешньа мануфактура), так само буваје ј при машиннїj кооперацїjі. Коли наприклад багато однакових машин, напр. ткацьких, або кравецьких (швејних) зібрано в однїj фабрицї, але кожна машина робить усьу працьу от початку јеjі до коньцьа, не роздільаје јеjі з іншими машинами, то це буде проста кооперацїја машин, так само јак ми назвали простоју кооперацїјеју робітників напр. тој порьадок, котрим працьували на великих суконних мануфактурах у Фландрїjі, де кожниj робітник, без жадного поділу праці, виробльав сукно от початку до кіньцьа јого здобуваньньа.

Але цьа проста кооперацїја в великім машиннім здобутку тепер вже трапльајетьсьа не часто, так само јак і в мануфактурі. Јак тамичка працьа поділена була між різними робітниками, так тут вона ділитьсьа по різним частинам машини, або крашче казати по різним машинам, із котрих в купі зложена одна величезна машина—хвабрика. [1])

Шчоб крашче појаснити нашу думку візьмемо дльа прикладу впорьадкованьньа здобутку ј виробки залізних річеj, јак одну із тих хвабрикацїj, де машини приложені вже најбільше, де поділ праці доволі великиj, а між тим усі роботи тісно між собоју звјазані, одна другїj пособльаје, і де без кожноjі з них увесь здобуток мусів би зупинитись. Одну з највеличезнїjших і најкрашче

---

[1]) *К. Маркс.* 1. с. стр. 324—334.

впорьадкованих, виробльујушчих залізо хвабрик нам довелосьа бачити в *Крезо* в середнїј Франціјі.

Усі ті будинки, з котрих зложена хвабрика, кријуть собоју простор грунту не меншиј 20 десьатин і огорожені стіноју на просторі 160 десьатин. Матерјал підвозьать до завода ј перевозьать на половину вироблені річі із одного отділа в другиј осібні залізниці, котрі, јак би витьагти јіх в одну лінију, мали б довжину в 80 верстов. Робітників на самім тілько оцім заводі працьује 9,800 чоловік, парових машин јесть 234, а загальна сила јіх рівна 15,700 коньам. Певно, шчо ј здобуток такого заводу не може бути малим: він виробльаје річно: земльаного вугільльа 12,160,000 пудів, чавуна 12,160,000, заліза 5,760,000, сталі 4,480,000 пуд., парових машин дльа залізниць більа 100 річно.

Окрім залізноји руди, котру привозьать із копалень належачих до Крезо, за 25—32 верств от нього, все остатне виробльајетьсьа на самім заводі. Уголь добувајуть із 7 криниць, паровими машинами підіјмајуть јого із шахтів, сортірујуть і потім залізницеју одвозьать до 13 величезних груб, в котрі зверху накладајуть залізну руду. Там вона розтопльујетьсьа і змішавшись з вугільльам, робитьсьа чавуном, котриј будучи важчиј от шлаків опускајетьсьа на низ груби ј відтільа, разів 6 або 8 на сутки, випускајетьсьа в великі форми, зроблені із вохкого піску ј постановлені на низу більа груби. Увесь витопленик чавун ділитьсьа на три часті. Одна так і лишајетьсьа чавуном, і з неји виливајуть різні речі, друга перевертајетьсьа в сталь, третьа переробльујетьсьа в залізо. Дльа кожноји з ціх робот јесть осібне впорьадкованьньа, котре кожне зајмаје кілько сотень робітників. Чавун перетопльајуть в 424 малих грубах. Сталь добувајетьсьа кількома різними способами, між іншими пропуском крізь чавун паровоју машиноју сильного потьага холодного воздуха. Це так званиј спосіб *Бессемера*. Залізо виробльајетьсьа в 98 осіб-

них грубах, через так зване *пудльованьньа*, т. ј. розмішуваньньа ростопленого чавуна залізноју палицеју, аж поки увесь вугіль у јому не перегорить, чавун не загусне ј не переробитьсьа через те в залізо. Це најважча робота на всім заводі, бо вона робитьсьа руками; дльа неји шче не придумано гарноји машини.

Далі сталь і залізо переходьать в величезну кузньу, в котріј знаходитьсьа 18 молотів, із котрих најбільшиј важить 4000 пудів. 15 величезних парових машин, мајучих вкупі силу 4,250 конеј, ріжуть, стружуть, виточујуть ту сталь і те залізо, між тим јак 54 менші машини в 500 кіньских сил вкупі виробльајуть із јіх різні часті ј шматки, потрібні дльа будованьньа машин, кораблів, мостів і т. д. Нарешті всі ці одлиті ј виковані річі переходьать в великі мајстерські, де більш 2500 робітників складајуть јіх до купи ј здајуть готовими, спосібними бути призначеними хоч до плаваньньа по морьу, јак пароходи, хоч до јізди по залізницьам, јак ті локомотіви, із котрих мені довелось бачити вже виробку 1943-го в самім Крезо, хоч нерідко ј до знічтожіньньа льудеј, бо ми мусимо додати, шчо Шнејдер, хазьајін Крезо, не цурајетьсьа ј такоји роботи, јак одливка пушок. Тим часом јого хвабрика один із најкрашчих прикладів величезного машинного здобутка з најширшим поділом праці не тілько між робітниками, але ј між машинами. Шматок руди залізноји проје крізь руки кількох десьатків робітників, він переробльатиметьсьа поступовно кількома десьатками машин, із котрих кожна робить своје осібне діло, поки виједеть із завода в закінченніј формі паровоји машини, устоју дльа мосту, або јакого дрібного струменту, котрі завод сам дльа себе виробльајеть [1]).

Ми бачимо відцільа, шчо великиј машинниј здобуток прикладаје до праці стілько сили, вправльајетьсьа легко з такоју јеји складністьу, кожну частину праці робить

[1]) Napoleon Vadot, Le Creuzot, 1875.

на стілько коротшоју, шчо справді починајемо дивуватись, чому впорьадкованьньа машин досі дало так мало шчастьа льудьам. Здајетьсьа, треба було б тілько усьуде позаводити великиј машинниј здобуток, шчоб сили льудеј стали двічі або тричі більші, а працьа јіхньа двічі або тричі менша ј коротша. Так би воно ј було справді, јак би машини належали *льудьам в загалі*, а не *дејаким льудьам-хвабрикантам*, јак би вони працьували на користь усіх льудеј однаково, а не кількох хазьајнів, котрі јіми володајуть.

Теперечка ж діло стојіть конче інакше. Великиј здобуватель, капіталіст, котриј один маје міжливість упорьадковати своје господарство по своему бажаньньу, заводить машини овсім не дльа того, шчоб полекшати роботу своји робітників, а просто затим, шчоб частину своји робітників замінити машинами. Воно певно вигоднішче: машини годувати не треба, плати вона не просить і змов вони між собоју не робльать. Але конче без робітників не можна обіјтись і при машинах, тілько дльа рівного здобутку јіх треба далеко менше. Це капиталістові ј на руку. Купивши машину, він лишаје собі стілько робітників, скілько јому треба, шчоб управитись з машинами, платить кожному стілько ж јак і перше, бо потріби робітників остались ті самі, править з кожного стілько ж годин праці, бо ј сили јіхні не змінились, а остатніх робітників, ставших јому непотрібними, він розшчитује, кажучи, шчо вже не маје дльа јіх роботи. Колиб машина належала усіј громаді робітників, то вони справді могли б, не зменшајучи здобуваньньа, переміньатись на праці при машині; машина справді б јім пособльала, робльучи јіхньу роботу коротшоју ј лекшоју. Але тепер ні; машина в руках капіталіста починаје боротьбу з робітниками, вона не влекшује праці однојі часті робітників і овсім отніма заробіток у другоји частини. Таким робом бариш хазьајіна буде більшиј.

Шчож від того діјетьсьа? Дльа того, шчоб дати від-

повідь на це питаньньа, подивимось, јак зміньајетьсьа число робітників в јакіј стороні в ті часи, коли число машин раптово більшаје. Так напр. в Англіјі на шовкових хвабриках в 1856 році було веретен 1,093,799, в 1862 р. 1,388,544; в 1856 р. ткацьких станків було 9260, а в 1862 р.—10,709. Робітників же в 1856 було 56,131, а в 1862 зосталось усього 52,429. Це визначаје, шчо в тој самиј час, коли число веретен побільшало на 26,9%, ткацьких верстатів на 15,6%, *число робітників поменшало на 7%*. Подібне цьому дијалось і на вовньаних хвабриках: в 1850 р. працьувало 875,830 веретен, в 1856—1,324,549, в 1862—1,289,172, а робітників було в 1850—79,737; в 1856—87,794 і в 1862—86,063. Таким робом число робітників хоч трохи побільшало в загалі, але менше, ніж веретен, а під кінець почало зменшатись. Окрім того число малих дітеј між робітниками виросло з 9,956 до 13,178. Остатне дијетьсьа через те, шчо при машині в загалі не потрібно великоји сили от робітника, а капіталістові користнішче мати більше дітеј на своји хвабриці, бо він платить јім багато дешевше.

Таке саме јак при хвабрикаціјі шовку ј вовни, дијетьсьа мајже в усіх других здобутках, навіть і в хліборобстві, в котрому де далі, тим більш машини стајуть на місто робітників. Теперечка вже в Англіјі загальне число всіх сельскіх робітників упало нижче от числа прислуги, т. ј. льудеј, котрі не мајучи жадного заробітку, ні в хліборобстві, ні на хвабриках, шчоб не вмерти з голоду, ідуть за дуже дешеву плату у лакеји, куховарки до панів, купців, аби тілько јак небудь прохарчуватись. В 1861 році в Англіјі всіх хліборобських робітників було 1,098,261 чоловік, робітників на ткацьких хвабриках і на всіх вугольних і металічних копальньах в купі 1,208,442, а самоји тілько домашньоји прислуги 1,208,648. [1]) У теперешні часи ті ціфри шче змінились

[1]) *К. Маркс* I. с. стр. 393.

в тім же самім напрьамку. Число хліборобських робітників упало нижче от 1,000,000, а число прислуги доходить вже до 1,300,000. Це страшенно ј вимовити: в стороні, в котрій більш 20,000,000 льудства, менш одного мільјона працьујуть над најпотрібнішчоју дльа усіх річју, над хлібом і в тој самиј час трохи не $1^1/_2$ раза більше льудеј живуть конче дурно, не здобувајучи навіть і крихти чого небудь дијсно потрібного дльа громади, бо певно шчо тепер ні один скілько небудь розумниј чоловік не посміје вже сказати, шчо прислуга одного чоловіка другому, можеть бути дијсноју потрібоју. Усі 1,300,000 англијскоји прислуги ј окрім неји всі робітники без роботи, котрих теж јесть чимало, усі льуде принуджені пересільатись в Америку, усе це *поверхне, непотрібне льудство*, викинуте на вулицьу боротьбоју з машинами капіталістів. Та справді нашчо ј льуде дльа капіталістів, коли в јіх јесть стілько машин, шчо напр. самі прьадільні машини при 500,000 робочих шчо року напрьадајуть стілько, јак би могли напрьасти тілько 100,000,000 робітників, на ручніј прьальці. Хазьајнам потрібно мати 500,000 робітників теперечка, ні одним більше, а коли родитьсьа јіх шче, то нема јім міста на світі, нема јім роботи, немаје ј хліба. Нехај тікајуть, нехај гинуть, аби не мозолили очі својеју нуждоју, аби не льакали міжливостьу колишнього бунту! Ось де лежить правдива основа дльа прихільників Мальтусовоји думки, а овсім не в тім, шчоб земльа не вистачала хліба својім власним дітьам.

Та і гарно ж берутьсьа англијскі хвабриканти до зменшаньньа льудства, крашче навіть од німецких инжінерів з јіх круповскими пушками. „Долини Індіји білјуть от кісток ткачів баволни,“ умерших от голоду післьа впорьадкованьньа великих прьаділень і ткацьких хвабрик в Англіји, пишеть навіть сам англијскіј генерал-губернатор із Калькутти. Але не самі тілько Індуси вмирајуть через машини Англіји; гинуть і јеји вла-

сниjі діти. В хліборобських округах Англіjі із 100 дітеj нарожденних за першиj рік вмираjе от 9—12, а в великих хвабричних центрах: Манчестері, Еттоні, Нотінгемі j ін. більше 25—26. Така велика смертельність маjе наjголовнішчім резоном те, шчо матері працьуjуть на хвабриках, а діти зостаjутьсьа без догльаду, голодні, або навіть jім нарочито даjуть опіjум, шчоб вони спали j не робили крику.

При теперешнім господарськім порьадку машини маjуть губльачиj вплив не тілько на житьтьа j на здоровjа робітників, а навіть на jіх розвиток, jіх спосібність добре робити, в загалі на jіхніj розум. Робітник, котриj не міньаjе своjеjі праці, раз у раз знаходитьсьа при однij jакіj небудь машині, одуріваjе на решті так само, jак і в мануфактурі при дуже дрібному поділу праці. Окрім того, робльучи цілісінькиj вік, він усеж не навчаjетьсьа ніjакому самостіjному ремеслу. Чим нижче стаjе в робітників розвиток тіла j духа, тим гірше вони згинаjутьсьа під jармом хазьаjіна j тоj здіjмаjетьсьа над jіми кажучи: „Хвабричні робітники не повинни забувати, шчо jіхньа працьа jесть діjсно наjлекша j наjпосліднішча; шчо не ма праці, до котроjі лекше було б звикнути j за котру б платили шче так добре, прірівньуjучи плату до вартісті праці. Ніjакіj іншіj праці не можна вивчити так швидко велике число льудеj, jак хвабрічніj. Хазьаjські машини маjуть далеко більше визначаньньа дльа здобутку, ніж працьа j уміньньа робітників, котре таке мале, шчо jому в шість місьаців кожниj мужик научитьсьа.“ [1])

До такого станьньа довело робітників неправдиве впорьадкованьньа великого машинного здобутку в Англіjі, в тіj стороні, де вже далеко більша часть праці, через ступні ремесла j мануфактури, діjшла до хвабрічного впорьадкованьньа. Але початок цього впливу за-

---

[1]) *К. Маркс*, I. с. стр. 375.

мітно навіть і тепер уже в таких земльах, де машин шче не дуже багато, але де вони заводьатьсьа занадто раптово, јак напр. в дејаких частинах Украјіни:

Не багато јесть на світі таких крајів, де б дльа хліборобства було б вже позаводжувано такого багацько різних машин, јак в південнїј половині правобережнојі Украјіни. Хіба тілько шчо в Англіјі, в північнїј Америці, та в Венгріјі је јіх шче більше, ніж в південнїј половині Кијівськојі ј північнојі Херсонськојі губерніјі. Особливо в тих містах багато парових молотилок. Трохи не в кожному селі је парова машина, хоч в пана, хоч в жида арендатора. Јак видеш часом в осени на могилу в полі, то іншиј раз побачиш јіх не менш јак пјать за разом, шчо курьать у степу. В інших великих господарствах, напр. в Звенигородськім повіті в Шполі, в Калигірці је јіх по три ј по чотире. Звісне діло, шчо в тих земльах, де зразу заводилось багато машин, напр. в Англіјі, Саксоніјі, Бельгіјі, та навіть і в Московськіј і Владимірськіј губернїјах, ціна робітникам через машини завше зменшувалась, бо машина з јакими двадцьатьма чоловіками, справить стілько роботи, скілько наперед того ј сто робітників наврьад чи зробили б. Через те остатні вісімдесьат чоловік мусьать шукати іншојі роботи, мусьать најматись дешевше, а јак часом то лишајутьсьа без жадного заробітку. Затим то прості льуде в західнїј Европі ј на Московшчині з початку дуже ненавідили машини, а јак де, то ј досі ненавидьать. У нас річ трохи інакша, бо шче рідко де льуде жалїјутьсьа, шчо б машини в јіх одбивали роботу. У степовім крају південнојі Украјіни землі је доволі, а льудеј не багато, ј через те, поки не було парових молотилок і інших машин дльа хліборобства, то дуже багацько грунту раз у раз зоставалось не ораним. Јак почали навозити з за кордону ті машини, т. ј. від 1855—60 р., то пани стали засівати хлібом в два, або ј у три раза більше польа, ніж наперед того. Усьак знаје, шчо в нашіј сто-

роні пани завше дуже поспішајутьсьа з усьакоју роботоју в хліборобстві. Кожен пан бажаје, шчоб у јого було ј виорано ј засіјано вперед, ніж у сусіда. Кожен пільнује зібрати ввесь свіј хліб, јак він постигне, за јакиј тиждень, а особливо всьак гонитьсьа за тим, шчоб јак можна швидче вимолотить своју пшеницьу ј відправити јеjі до Одеси або до Миколајева. Наше зерно тілько тоді добре купльајуть за границьу, коли воно буваје приставлено до кораблів дуже рано, вже в августі ј у сентьабрі місьацьах. Через те поки шчо воно в нас шче рідко трапльајетьсьа, шчоб машини одбивали роботу в льудеј. Так само не можна казати, шчоб і ціна на льудську працьу стала менша від того часу, јак у нас завелись машини. Тим часом одначе ј нашим льудьам буваје од машин не мало лиха. Перво на перво, через машини, та велике паньске господарство, дрібне мужицьке рујнујетьсьа до решту. Ми вже казали, шчо пани дуже поспішајутьсьа з усьакоју машинноју роботоју. Шчо ж з того виходить?

В нашіј стороні пани најмајуть льудеј до роботи шче зарані, по весні, або в осени, у тој час, јак з льудеј податки збирајуть. Тоді саме пани дајуть льудьам гроші на одробіток на десьатини, або до машини. От же ж јак почнетьсьа панська робота, то льуде мусьать шчо дньа виходити до неjі, хоча б на јіх власних нивах зерно на земльу висипалосьа. Через те воно завше ј буваје, шчо в льудеј і виорано, ј посіјано, ј убрано пізнішче, јак в панів. Певно шчо це дльа льудеј велике лихо: јак буваје шчо в пана стојіть на десьатині 15 кіп., то в мужика тілько 10. Пан з кожноjі копи пшениці маје шість мірок, або ј цілу четверть зерна, а мужик јаких мірок чотирі, бо решта висипалась або миші пojіли. Пан свіј хліб продаје рано ј за дорогу ціну в Одесі або в Миколајеві, а мужик хіба шчо післьа Дмитра (26 октьабрьа) вивезе јаку торбинку в містечко ј віддасть јеjі на базарі жидам за півціни. А це все через шчо

діјетьсьа? Через те, шчо в панів багато грунту ј господарство велике ј машини јесть, а в льудеј грунту трохи, хазьајства дрібні ј машин немаје. От же ж чим більш пани машин накупльајуть, тим більш вони хліба насівајуть, тим јіхні господарства ростуть обширнішші. Чим дальше, тим гірше льуде гајутьсьа по заробітках, на панських ланах, та коло панських машин, і тим гірше рујнујетьсьа јіх власне господарство.

Окрім того працьа більа машин на Украјіні впорьадкована дуже не добре. Кожен знаје, шчо пани та жиди мајуть от машин велику користь. Усьак добре розуміје, шчо та користь іде јім не от самих машин, а від льудеј, котрі коло них працьујуть, бо звісно, шчо машина, хоч јак хитро вона зроблена, все ж таки сама, без льудеј, ніколи нічого до ладу не доведе. Тим часом ніхто не турбујетьсьа про дольу ј здоровја тих льудеј, котрі більа неји робльать. А робота при машинах конче не лехка ј не безопасна: Машин не давно понавозили в нашу сторону; наші льуде до јіх шче не конче привикли ј через те не рідко трапльајетьсьа лихо робітникові от машини. Іншиј раз вона чоловікові пальці поодриваје, другиј раз усьу руку; не рідко буваје шчо ј до смерті вбје, або шче гірше, скалічить до віку. Таке лихо буваје дуже часто, тілько про јого шчось дуже мало знајуть. Навіть ми сумлівајемось, шчоб була на Украјіні хоч одна парова молотилка, котра б својіми колесами та зубами не потрошчила льудських кісток, або не пролила крові робітників. Ми знајемо не про один десьаток таких случајів, знајемо, шчо де на јаких машинах такі річи бували по три ј по чотире рази, але ми не знајемо ј одного случају, шчо б тој пан, або арендатор, котриј був хазьајіном машини, заплатив хоч копіјку робітникові за каліцтво. Најбільш бувало нешчасних случајів в перші роки, јак тілько понавозили машин у нашу сторону, одначе не рідко вони трапльајутьсьа ј тепер. [1])

1) Див. за прикладами в V т. Громади, стр. 95—97.

Певно шчо це завше так було ј буде всьуде, *де робітник працьује за гроші на панських, чи хвабрикантських машинах.* Хазьајін маје машину, маје ј гроші; јому бајдуже, шчо јого машина кого вбје, або скалічить јакиј десьаток льудеј. Він завше најде інших робітників, бо нужда та голод приведуть јіх до нього. Тим часом одначе ј тепер вже в інших крајах, напр. в Англіјі, хоч і там робітники працьујуть на хазьајских заводах та машинах, та усе ж в Англіјі робітники хоч трохи вільнішчі ј освіченішчі од наших і вже вони својіми бунтами, то розбиваньньам машин, присилували хазьајнів до того хоч, шчо ті мусьать платити јім грішьми за каліцтво, котре вони добудуть робльачи на тих машинах. Певно, шчо, по правді кажучи, здоровја чоловіка не можна оцінувати ні на јакі гроші, одначе все ж, јак став чоловік калікоју, то треба јому чимсь харчуватись. В Англіјі робітники до того часу розбивали, та палили машини ј заводи својіх хазьајнів, аж поки не настав такиј закон і звичај, шчо хазьајни примушені були јім платити за каліцтво доволі великі гроші. Не завше вони ј там чесно платьать, бо дльа багатого чоловіка закон не писаниј, не завше так само јім положено платити стілько, јак потрібно би, одначе бувајуть случаји в Англіјі, при дуже тьажким каліцтві, шчо хвабрикант мусить заплатити робітникові навіть до 1000 фунтів стерл. (7500 карб.)

Шче раньше јак до хліборобства, машини стали прикладатись на Украјіні до дејаких інших здобутків. Најголовнішчі між ними це здобуваньньа сахару ј горілки. До јіх ми тепер і обернемось.

Сахарні заводи прејавились у нас з 30 років нинішнього віку ј, під впливом кріпосноји праці ј таможенноји пошлини на ввоз закордонного сахару, дуже швидко понаростали багато де в јаких містах Россіји, а особливо на Украјіні. З початку звичајно варили сахар на голім вогні, але швидко знајшли користнішим приложити до

ціјеі хвабрикаціјі парові машини. За остатні роки були шче впорьадковані дејакі важні зміни, так напр. замість прессів дльа видушуваньньа бурьакового соку, јого добувајуть осібними витьажними (диффузіонними) машинами на дејаких заводах, напр. в Канівськім повіті на заводах Лопухина-Демидова ј в інших.

Најпершиј завод на Украјіні, здајетьсьа, був збудованиј з Канівськім повіті при селі *Трошчині* Поньатовского у 1832 року. Затим најбільш будовалось заводів в кінці трицьатих і сорокових годах, а потім знов в кіньці шістидесьатих. За остатні роки де јакі із заводів були позакривались, тим часом і тепер шче дејакі нові будујутьсьа. Таким робом ми бачимо, шчо сахарні, не дивльачись на ввесь плач јіхніх хазьајнів, шчасливо пережили часи скасуваньньа паншчини, браку робітників і т. д.

Загальне число всіх сахарень в усіјеі Россіјі в 1874 р. рівньалось 224. Із них приходикосьа на цілком Украјінські губерніјі з Бессарабіјеју: [1]

	Сахарень.	Најіх робітників.	Пудів сахару.	Вартість јого.
Кијівську: пісочних . .	66	26,000	3,120,000	14,040,000
„ рафінадних .	8	3,100	2,600,000	15,600,000
Подольську пісочних. .	33	10,250	1,200,000	5,400,000
„ рафінадних .	4	1,050	400,000	2,400,000
Волинську пісочних . .	5	1,380	210,000	945,000
„ рафінадних .	1	350	250,000	1,500,000
Бессарабіју	1	?	18,375	75,000
Харьківську.	23	?	509,096	2,050,000
Чернигівську	17	?	220,488	880,000
Полтавську	3	?	44,747	180,000

	Заводів.	Виробльајуть пудів сахару.		Вартістьју карб.
Вкупі:	161	Піску. . .	5,322,696	22,000,000
		Рафінаду. .	3,250,000	19,500,000

1) *Чубінскиј*. Свеклосахарні заводи. Кијів, стр. 60. 1874. Ми рахујемо в купі з цілком украјінськими губерніјами Бессарабську, хоч у ніј тілько менша половина льудеј украјінці. Ми за те не рахујемо украјінських повітів Курськоји, Воронежськоји ј Ставропольськоји губ. Загальна куша здобутку на Украјіні, котру ми так вираховујемо, буде доволі вірна.

В 1877 р. заводів в усіј Россіјі робило 220, з них на Украјіні 177, а вироблено піску в усіј Россіјі 11,209,197 пудів, а з них на Украјіні 9,856,757 пудів (з них у Кијівськіј губ. 5,520,566). (Ежег. по М. Ф. 1878.)

За пјать років (1871—1874) число всіх заводів побільшало небагацько, усього на три завода, за те робоча доба на всіх заводах дуже виросла в гору. Пересічне число робочих суток з 88 стало 113, т. ј. побільшало на цілих 25 суток, або коло 30%. Најбільше виросла доба праці на сахарньах у Полтавщчині ј Чернигівщчині: — на 31 сутки, најменш в правобережніј Украјіні — на 6 суток.

Відцільа ми знов бачимо, шчо де далі, тим лекше стаје хвабрикантам добувати робітників, бо інакше вони не сталиб вбільшувати посівів бурьаків і здобутку сахару. Ми бачимо знов, шчо в лівобережніј Украјіні цеј зріст хвабрічного здобутку швидчиј, ніж на правим березі ј це повинно визначати, шчо тамичка легче ј дешевше можно мати робітників. Це ј не дивно, бо ми знајемо, шчо льуде часто ходьать на заробітки з лівого боку Дніпра на правиј, а дуже рідко навиворот. Мајучи дејаке знаньньа про дольу робітників на сахарньах тілько із правобережнојі Украјіни, ми тим часом не сумніваемось, шчо все горе ј усьа неправда, јакі ми виложимо, не в меншіј, коли не в більшіј мірі терпльатьсьа робітниками при сахарньах по лівім боці Дніпра.

Јак ми бачили, число робітників на сахарньах трьох право-бережні губерніј переходить трохи за 42,000. Певно це тілько робітники заводські, шчо працьујуть імоју при виробці сахару, а јак би порахувати всьу молодіжь сільску, котра ходить на бурьакові плантаціјі літом, то загальне число робітників при сахарньах перејшло б кілько сотень тисьач. Тим часом теперечка ми говоритимемо тілько про чисто-заводских робітників. Вони далеко не всі Украјіньці, бо чимало на наши заводи приходить льудеј із губерніј Орловскојі, Смолен-

скоjі ј губерніј білоруських. На Смільанским заводі Бобринських јесть навіть цілиј виселок Білоруссів. [1])

Заводи најмајуть робітників хоч безпосередно самі, хоч через підрьадчиків. Хоч підрьадчики, хоч заводські офіцијалісти звичајно проjавльајутьсьа по селах у часи збора податків і там збирајуть волосного, старосту, сотских і інших дуків, частујуть јіх горілкоју, дајуть јім шче іншого хабара ј потім ідуть вкупі на сельскиј схід, де вже најмајуть недоjімшчиків по тіј ціні ј на тих умовах, јак самі схотьать, бо все начальство јіх піддержује, страха недоjімчиків, шчо продасть худобу ј одежу ј т. д. Звичајно вмова робитьсьа не з кожним робітником порізнь, а з усіјеју сельскоју громадоју, котра обовјазујетьсьа к такому то строку поставити стілько то робітників. [2]) В загалі робітники најмајутьсьа за однакову ціну на всі заводскі роботи, т. ј. вони повинни робити все, шчо прикажуть. Тілько ј јесть поділу між робітниками шчо на „*робітників*“ і на „*півробітників*,“ до котрих належать усі жінки ј хлопці молодші 17—19 років. Звичајно півробітників буваје дві пјатих загального числа всіх робітників.

У часи вмови з робітниками јім видајетьсьа завдаток, шчоб заплатити податки. Звичајно видајуть от 7 до 15 карбованців на чоловіка, најчастішче 10—12 карб. Підрьадчики навіть охоче видајуть і більшу часть усього заробітку вперед дльа того, шчоб робітник мусив упісльа в јіх же завинуватитись і через те дешевше наньньатись

[1]) Чимало робітників на заводи јде з Чернигівшчини, особливо із північних јеjі повітів. Чим гірше земльа родить, тим більш льудеј *отходить* шукати праці: В Борзенскім пов. урожај 65 пудів жита на десьатині ј отходить усього 7% хазьајнів, в Чернигівському при 35 п. жита, мусьать кидати сімју вже 14%, а в Новозибковському при 15 п., середнього урожају—навіть 75%. Див. Экономическія скитанія. Отеч. Записк., 1880, VI стр. 417 и далі.

[2]) В Чернигівшчині најмајуть заразом артель робітників, через осібних артельшчиків, котрим завод платить більше ј котрі окрім того дістајуть јакись то осібні прикази із волості.

знов на другу компанїу. Звичајно робітникам на дорогу дльа харчів видајетьсьа от 50 коп. до 2 карб., котрих певно не можеть вистачити, коли прийдетьсьа јти напр. із Смоленскоји губерніји в південну часть Кијівськоји. [1])

Заробоча плата робітнику за місьаць з 30 днів звичајно буваје 6 карб., а півробітнику 4 карб. Здобуток на заводі пересічно продовжујетьсьа більа 120 днів і таким робом середніј зімовиј заробіток робітника буде 24 карб., а півробітника — 16 карб., т. ј. дльа першого 20 коп. в день, а дльа другого $13\frac{1}{2}$ коп. Так јак довжина робочого дньа на всіх заводах рівна 12 годин, то це видаје за годину роботи дльа робітника $1\frac{2}{3}$ копіјки, дльа півробітника $1\frac{1}{8}$ копіјки.

Таку плату на решті дістајуть тілько робітники безпосередно наньаті от завода. Станьньа тих, котрі приставльајутьсьа підрьадчиками, шче гірше. Звичајно завод платить підрьадчику за *„пару робітників,“* т. ј. одного робітника ј одного півробітника, от 18 до 25 карб. в місьаць. Із цих грошеј підрьадчик робить видатки на најем робітників, платить јім в місьаць от 4—5 карб., харчі јому коштујуть от $3\frac{1}{2}$—$4\frac{1}{2}$ карб. в місьаць на чоловіка, окрім того він даје робітникам кватиру ј усе ж таки маје чистого баришу от 2-х до 3-х карбованців в місьаць з кожного чоловіка. Може це кому сдатьсьа дивним, але це залежить від того, шчо подрьадчик, *повсігда жид*, најмаје робітників дешевше от властивцьа завода. Јому пособльајуть усі јого јідиновірці; в кожним селі јесть жид-шинкарь і јому мајже всі льуде винуваті. При помічі шинкарів і хабарів волостному підрьадчик або јого прикашчики-жиди завше најмајуть льудеј шче дешевше от заводских офіціјалістів. Трохи не половина робітників на сахарньах правобережноји Украјіни доставльајутьсьа жидами-підрьадчиками.

---

[1]) По умовам з робітниками із Чернигівщчини видко, шчо за нејавку наньньавшогосьа робітника з него беруть 20 карбованьців штрафу, а коли тілько опізнитьсьа то по $\frac{1}{2}$—1 карбованцьа за день.

Робота на заводах дуже не легка. Через увесь здобуток вона јде без перериву, навіть і в недільу, окрім свьат Покрова, Миколи, Куті ј трох днів Різдва, та Водосвьатьа. Тілько на заводах Браницького ј Потоцького в недільу от 6 ранку, до 6 вечера не працьујуть на прессах. Суточна працьа поділена на дві зміни: денна, от 12 години дньа до півночи і нічна, от півночи до полудньа. [1]) За ціх 12 годин праці робітникам не пологајетьсьа по праву ј одноји минути отдишки. Особливо тьажка робота при прессах в тих заводах, де шче нема дифузіонних машин, т. ј. далеко в більшіј часті усіх заводів. В *пресових* звичајно холодно ј мокро ј сама працьа потребује великоји мускульноји сили. Знов на *сушці* робітники терпльать от страшенноји спеки, котра доходить до 48° Реомьура. При *дефекаціјі* (очистці) сахару дуже шкодьать здоровьу робітників пари *аммијаку*, дуже гострого воздуху, мајучого свіј початок в гнилі різних нечистеј сахарного бурьакового соку. Робітники, котрі вијмајуть і розносьать *утфель* (нечистиј шче сахар), в великіј жарі працьујуть мајже голі, в самих фартухах; облиті потом, вони мусьать спускатись в јами з патокоју, котра пристаје до јіхнього тіла, розјідаје шкуру ј покриваје јеји сипом і ранами. В усіх остатніх отділах завода працьа теж іде в тісноті, грьазі, на скрізьному вітру ј через те јак заразні, так і простудні болісті занадто часті між робітниками на сахарньах.

В більшіј часті заводів казарми, в котрих живуть робітники, страшенно тісні, гидкі ј позапушчені. Величина јіх далеко менша навіть от тоји міри, котра потребујетьсьа законом. По більшіј часті казарми побудовані тілько дльа *одноји половини* робітників в тім рахунку, шчо друга половина завше працьујеть на заводі. Таким робом в казармах спльать трохи не круглі

[1]) На іньших заводах визивајуть охочих робити кілько змін підрьад і платьать јім за те по карбованьцьу за зміну. Один хлопець з Чернигівщини проробив 12 змін під рьад, але јак заснув, то ј не прокинувсьа.

сутки, от чого певно воздух в јіх страшенно псујетьсьа, јак от диханьа льудеј, так і от просушки одежі мокроји ј брудноји, котра розвішујетьсьа тут же над головами. Спльать робітники, на чім бог послав, підстилајучи під себе дешчо із своји одежі, бо от завода звичајно ніјакоји постелі јім не видајетьсьа. Замість подушки најчастішче під голову кладуть чоботи. Тілько на дејаких, трохи крашче впорьадкованих заводах, јесть осібні казарми дльа чоловіків і жінок, або дльа жонатих льудеј. Звичајно ж усі спльать в купі, ј казарма тілько ј маје два отділа: спальньу ј застольньу. Шче гірше приходитьсьа от тісноти тим робітникам, котрих розмішчујуть по хатам у мужиків, бо звичајно најмајуть хату на кількох чоловік, шчоб це заводу обходилось дешевше.

Тілько на дејаких із сахарень льудеј харчујуть доволі ј не дуже погано, так напр. у Бобринских і в Семіренка полагајетьсьа по фунту мньаса в день на робітника. За те мајже в усіх остатніх заводах мньаса дајуть тілько 2—3 рази на тиждень і не більше јак по 1/2 фунта. Житнього борошна полагајетьсьа от 1 пуда 30 фунт. до 2 пудів в місьаць на чоловіка, каші, звичајно пшона, по 30 фунтів. Соли отпускајетьсьа 3—4 фунтів і стілько же сала. В піст замість сала дајуть конопльану оліју. Приварку, т. ј. боршчу і т. д. дајуть дуже трохи, хоча в нашім крају овошч конче не дорога. Робітники ночноји зміни вечерьајуть в 11 годині вечера, снідајуть у 6 ранком, а вернувшись в 12 дньа обідајуть і зараз льагајуть спати. Денна зміна обідаје в 11 дньа, зараз по обіді починаје роботу, полуднује в 6 вечера ј вернувшись з роботи у північь, вечерьаје. На обід звичајно дајуть боршч і кашу. Коли јесть мньасо, то воно варитьсьа в боршчу, потім вијмајетьсьа ј роздајетьсьа робітникам. На вечерьу дајуть те саме, шчо на обід, на сніданок і полудень звичајно тілько самиј хліб.

Такі одначе тілько харчі тих робітників, котрі наньаті самим заводом. Тим, котрих харчујуть підрьадчики,

приходитьсьа далеко гірше. Жиди дајуть јім і борошно непросіјане ј мньасо не свіже ј олију з водоју ј усього јак можна менше, аби јім обходилось дешевше. Окрім того, не дајучи робітникам порціјі горілки, шчо на решті діјетьсьа тілько на кількох заводах, підрьадчики тут же при заводі починајуть торговати горілкоју, в певніј надіјі, шчо робітник, присилуваниј тьажкоју працеју, при поганих харчах, питиме горілку на свіј кошт і дасть зірвати з себе підрьадчикові шче новиј бариш.

До всього цього лиха в житьтьу робітників на сахарньах треба шче додати конешниј брак всьакого впорьадкованьньа, котре б мало метоју хоч трохи полекшати јіхньу дольу. Так напр. далеко не на всіх заводах јесть бані, або купальні, а коли ј јесть, то малі аж до смішного, по числу робітників. Так само ніде на заводах нема особих сушилень дльа мокроји одежі ј навіть нема особих прачок дльа праньньа сорочок робітникам, котрі через те звичајно ходьать в чорних сорочках, аж поки вони на јіхніх плечах не роспадутьсьа.

При таких обставинах кожен розуміје, шчо робітники повинни часто слабувати, працьујучи по сахарньах. Тим часом далеко не при всіх заводах јесть больниці ј навіть далеко не всі заводи најмајуть лікарьа дльа своіх робітників. Порьадні больниці јесть тілько в Смілиј, Городишчі, Тальнім. В кожнім случаји заслабшиј робітник рішајетьсьа на тој час заробітноји плати, а підрьадчики навіть вишчитујуть із јіхньоји плати за харчі. Робітники, покалічені на заводах, тілько зрідка дістајуть карбованців з 10 за своје каліцтво, звичајно ж јім не дајуть нічого. В загалі відносини робітника до заводського начальства визначені в умові формулоју: „повинуватись усьому, шчо буде приказано“ ј через те приліпшчики ј інше мале начальство дозвольаје собі не тілько лајати робітників, а навіть і бити јіх. Окрім того штрафи назначајутьсьа часто без жадноји законноји основи. [1])

---

1) *О. Новостроjенскіj*, Кіевскій Телеграфъ, 1875, № 20 і 22.

От таку то муку за працьу терпить робітник на сахарні цілих 4—5 місьаців і на решті вертајетьсьа до дому з јакими 5 — 6 карбованцьами, а частішче конче без грошеј, іншиј раз виноватиј підрьадчикові ј з подібноју умовоју на слідујучиј рік. Про вплив, јакиј маје заводська робота на власне господарство ј на сімејне житьтьа крестьанина, на јого моральність, при тім пјанстві ј роспутстві, котрі звичајно панујуть на заводах, ми вже тутки говорити не будемо, бо в ціј розмові не хочемо виходити далеко за чисто господарьскі справи.

Післьа цього загального огльаду житьтьа льудеј на сахарні дајемо шче, по дописі із Брацлавського повіту Подольськоји губерніји, дејакі приклади до всього того, шчо ми казали. [1])

„Ја буду казати про јідну Степановську сахарньу.... Цьа сахарньа належить до товариства, котре маје 8000 десьатин купленоји землі ј 4000 десьатин лісу. Окрім того, јак сказано в надрукованому уставі, товариство мусить мати 1,200,000 карб. грошеј; але справді ціх грошеј не маје ј вони лічатьсьа тілько на папері, а все діло ведетьсьа на гроші, позичені за добрі всотки в Кијівських банках.

„З самого початку Степанівська сахарньа понајмала на службу економів і прикашчиків з польськоји шльахти, а тамошнього жида, Мошку Дубицького запросила до себе в підрьадчики, шчоб најмав робітників. Цеј жид до сього часу був чоловік бідниј; але најмајучи на сахарньу 800 або ј більше робітників на рік, запхав собі в кешеньу за вісім чи девьать років тисьачь з двацьать льудських грошеј.

„Завод змовльајетьсьа з підрьадчиком і платить јому в місьаць за 30 робочих днів по 14 карб. 56 коп. за кожного робітника, та по 8 карб. 56 коп. за полуро-

1) Громада, V, стр. 89 і слід.

бітника. Замість завдатку підрьадчик даје робітнику ввесь заробіток вперед за 4 місьацьа, але јому не приходитьсьа тих грошеј і в руках подержати, зараз набігајуть старшина з писарем і відбирајуть јіх за різні податки та недојімки. Без јіх підрьадчик не міг би робітників наньньати так дешево ј через те він даје јім по 1 карбованьцьу за кожну продану јому душу. Јому нема чого жаліти цього карбованцьа, бо за јого підмогоју він најмаје робітника за 5 карб., а полуробітника за 3 карб. 50 копіјок в місьаць. На кожніј парі робітників підрьадчик баришује таким робом 7 карбованців кожного місьацьа ј от 30—40 карбованьців за ввесь здобуток.

„Але јому цього мало ј підрьадчик, де тілько мога, поровить зірвати з робітника хоч копіјку: занедужаје робітник на один день, він вишчитаје з нього; зостанетьсьа на кілько часу вдома залатати чоботи, або полагодити порвану свитину, він одвертаје *за цілиј день* від заробітку. Так само шахрује ј більа харчів: на кожного чоловіка по вмові випадаје $^1/_2$ фунта мньаса в день; але підрьадчик хоч і даје, та тілько по стілько, шчо хиба дејакому припаде по шматочку, остатні ж јідьать одну ту бурду, де варилось мньасо. Але це шче не все. Море підрьадчик робітника голодом, ганьаје на роботу, шчоб і трохи не отдихав; а јак прijде діло до рошчоту, то він јого шче ј обшахрује; він заплатить робітнику не за ті дні, шчо чоловік робив, і за јакі сподівавсьа одібрати гроші, а тілько за ті, шчо записані в підрьадчика.

„Загльанемо ж тепер в жильльа робітників. Всі вони живуть в казармі. В ціј казармі је дві половини: в однiј живуть тілько робітники, а в другіј — шче зроблена ј кухньа. В кожніј половині більа стін і посередині зроблені ліжка з дошчок, де спльать робітники. Тут так тісно, шчо між ліжками хіба два чоловіка тілько розминетьсьа. Долівка земльана з вибитими скрізь

великими јамами, так шчо навіть можна ноги покалічити. Смітьтьа мабуть ніколи не виноситьсьа, а загортајетьсьа під ліжка, бо там лежать цілі купи гноју; хоч і кажуть, шчо је јакась „вентільаціја,“ але вонь в казармі ніколи не проходе. Спить робітник на својіј свитині, котру підстіла, јак льага спати. В обох половинах живуть всі робітники разом з жінками ј дівчатами, котрих је душ 80.

„Кожен завод повинен мати своју больницьу з аптекоју, фельдшера ј лікарьа, шчоб хворому можна було б хоч трохи запомогти, а јак завод не хоче мати свого лікарьа, то мусить просити повітового, шчоб раз у раз пријіздив. Лікарь повинен давати не тілько запомогу хворим, але разом з поліцијеју мусить придивльатись до санітарного стану робітників, се б то шчоб в казармах було чисто, сухо ј тепло, шчоб харчі були свіжі ј здорові ј таке інше. Замість всього цього, заводьскиј лікарь одбираје карбованців 1,500, а јак јого не маје, то повітовиј теж карб. 300—400,—по вмові з хазьајіном; першиј за те, шчо мусить бути на заводі „свіј,“ бо свіј буде мовчати, а другиј,—шчоб пријіхав, не догльадівсь до чого јому треба, а де з ким побазікав та викурив цигарку. Так само ј становиј буде мовчати, бо ј јого не забувајуть: перепада ј на јого дольу карбованців з 300. „Праведні та милостиві судьді“ теж не звертајуть својеји уваги на бідного робітника, хоч і зовутьсьа вони милостивими, та тілько милость јіх не дльа робітників, а дльа тих, хто јіх теж не зоставльаје својіми милостьами. —„Де нам позиватись“ казав мені один робітник, „коли скрізь і всі підкуплені; подаси жалобу хоч би до мирового ј мајеш надіју, шчо тебе не осудьать; аж гльади, рішили, та не на твоју користь: здихнеш тілько тьажко, та руки опустиш.“

Сахарні самі зајмајуть більш $^{2}/_{3}$ усіх хвабричних робітників в правобережніј Украјіні ј добру частину в усіјі остатніј і через те все сказане про јіхне житьтьа відносить-

сьа в загалі до заводських робітників на Украјіні, бо звичајно кажуть, шчо на сахарньах шче платьать більше ј житьтьа најкрашче між усіма іншими хвабриками.

В нашіј стороні післьа сахарень најбільше визначаньньа дльа робітників мајуть винокурні. Так само јак і сахарень, украјінска земльа маје на собі велику частину всіх винокурень Россіјі, хоча на решті далеко не в такіј мірі јак сахарень. Загальне число винокурень в Европејскіј Россіјі, на котрих працьували в 1874—1875 році, рівньалось 2,569 і викурено на јіх спірту більа 27,000,000 відер. [1]) Із тих приходитьсьа на губерніјі Украјіни з Бессарабіју.

	Заводів.	Викурено спирту безводного (100°) відер.
Кијівську	150	1,051,133
Волинську	159	748,395
Подольську	136	1,466,810
Чернигівську	123	876,875
Полтавську	95	1,035,306
Харьківську	76	1,466,704
Катеринославську . .	15	140,291
Херсонську	26	261,417
Бессарабіју	24	384,589
Таврическьу	?	?
Вкупі . . .	804	6,924,806

Таким робом девјать украјінських губерніј здобувајуть більше 1/4 часті усього спірту в Россіјі, а число јіх заводів ледве не доходить до одноји 1/3. Про число робітників на винокурньах можемо тілько сказати, шчо в Кијівськіј губерніјі јіх 2600, Подольськіј 1620, Волинськіј 1420, або 5640 на 445 заводах, або ложучи пересічно більа 14 чоловік на завод (на лівім березі заводи трохи більші) на украјінських винокурньах повинно працьувати не менш 10,000 робітників. Далеко

[1]) Јежегодник финансів, 1875, стр. 374—377.

більша частина ціх робітників Украјінці, сельане із тих же міст де завод, на котрому вони працьујуть. Кожен, хто знаје, јакиј величезниј податок казна дере з горілки, т. ј. 7 копіјок з градуса, розумітиме, шчо цілу четверту часть цього најголовнішчого свого доходу вона вибираје із здобутків праці Украјінців.

За остатні роки в Россіјі позаводилось чимало пивоваренних заводів і окрім того шче јесть в кожніј мајже губерніјі заводи, на котрих варьать мед, або такі, де робльать пиво ј мед вкупі. В усіјіј Россіјі пивоварень 1,527, заводів дльа пива ј меду 269, дльа самого меду 226, а вкупі 2,021, число не дуже мале, післьа котрого можна було б думати, шчо мед і пиво начинајуть хоч трохи заміньать собоју горілку. Тим часом по величині здобутку ці заводи не можуть бути прирівньані до винокурень.

В Украјінських губернијах јіх в загалі не багато:

	Заводів пивоваренних.	Дльа пива і меду.	Самого меду.
В Кијівськіј	62	12	13
„ Волинськіј	90	1	6
„ Подольськіј. . . .	49	?	2
„ Полтавськіј . . .	30	2	3
„ Харьковськіј . . .	19	6	2
„ Черниґівськіј . . .	21	1	5
„ Бессарабськіј . . .	10	?	?
„ Таврическіј . . .	17	2	1
„ Херсонськіј . . .	47 [1])	2	4
Вкупі. .	345	26	36

Робітників на пивоварньах правобережноји Украјіни більа 600, оборот більа 250,000 карб.

Великиј в загалі розвиток хліборобства на Украјіні, котриј, окрім продажі хліба за кордон, проја вивсьа ј великим здобуваньньам спирту, мусів мати вплив і на інші

1) В саміј Одесі 5 заводів, котрі виробльајуть 500,000 відер, т. ј. по $2^1/_2$ на кожну льудину. (Стат. Одес., стр. 8).

хвабричні здобутки, в основі котрих лежить багацтво в хлібнім зерні. От через шчо не дивно, шчо Украјіна стала дльа всіјеі Россіјі најголовнішчим місцем дльа виробки борошна, крохмальу ј т. і.

По вартості здобутку борошна на першім місті стојіть Херсонська губ., а швидко післьа неі ідуть Чернигівська ј Кијівська. 1) Парових млинів в Россіјі шче дуже мало (всього 145), але мајже всі, котрі јесть, знаходьатьсьа в Польшчі, або на Украјіні. Так напр. в самій Одесі 22 парових млинів, загальниј оборот котрих рівньајетьсьа 4,200,000 карб. Шчо року вивозитьсьа більа 1,000,000 пудів борошна за кордон. [2]) В правобережних трьох губернијах знаходитьсьа млинів:

	Парових.	З оборотом.	Водьаних крупчаток.	Оборот.
В Кијівськіј . .	18	900,000	67	2,300,000
„ Волинськіј . .	3	150,000	34	1,000,000
„ Подольськіј . .	12	600,000	107	2,600,000
Вкупі. .	33	1,650,000	208	5,900,000

Робітників на ціх великих млинах 3253. Окрім того шче в трьох губернијах јесть 414 топчаків (кінських млинів) з 1,242 робітниками ј оборотом в 1,200,000 і простих млинів водьаних 5,584 і вітрьаків 4,638. Најбільш вітрьаків будујуть на решті не в трьох південно-західних губернијах, а в Херсоншчині ј Черниговшчині. Усіх млинів в Россіјі 81,320, оборот 61,469,900 карб.

Із ціх чисел ми бачимо, шчо здобуток борошна на Украјіні не малиј і певно вистачив би дльа всіх льудеј, јак би був крашче впорьадкованиј. Теперечка ж најбільш млинів знаходитьсьа в аренді, а от цього дльа Украјінского народа јесть два дуже великих лиха: перве це те, шчо арендарі по звичају својему більш шахрувати, ніж господарьувати, ніколи не содержать млинів і гребель в

1) *Де Ліврон*, l. c., стр. 140.

[2]) Настоящая численность Одесскаго населенія. *Федорова*, стр. 55, 1877.

порьадку, через шчо вони далеко менш виробльајуть, јак би можна було ј страшенно швидко рујнујуть самиј млин. Друге, це звичај брати за промол не грішми, а натуроју, *мірчукове*, дуже велике, до $^1/_{10}$ і навіть $^1/_8$, котре, не говорьучи вже про страшенну дороговизну промолу, шче пособльаје арендарьам обмірьати ј іншим робом обмошенничувати льудеј. Це дуже велика неправда тим більш, шчо кожен добре розуміје, шчо млин, річь потрібна усім льудьам рівно ј притім движима силами природи: паром, водоју, чи вітром, повинен бути безпремінно громадськоју установоју, а не власністьу або арендоју јакого здобувательа даремних баришів.

На рьаду з паровими машинами в Одессі теперечка впорьадкованиј великиј крахмальниј завод і окрім того шче јесть 4 макаронних і галетних (сухарних) заводів, котрі виробльајуть товару на 185,100 карб. Такіж заводи јесть шче: крохмальниј в *Винниці* ј макаронниј в *Бердичеві*, окрім того парова *пікарньа* в Кијіві.

На цьому ми мајже повинни скінчити наш перегльад великого машинного здобутку на Украјіні, бо хоч і јесть по декуда роскидані інші невеличкі хвабрики, але јіх так трохи ј вони такиј малиј вплив мајуть на житьтьа нашого народа, шчо јіх перелічувати по однiј і дуже тьажко, та навіть і не потрібно. Так напр. в трьох правобережніх губернијах виробльајетьсьа паперу на 9 заводах 411 робітниками на сумму 326,265 карб. Три четвертих цього здобутку відносьатьсьа до Волині. В Одессі теж працьује одна папірна хвабрика, котра виробльа тілько простиј обверточниј папір вартістьу на 90,000 річно. Окрім того Одесса маје дві хвабрики канатів і вірьовок, котрі вкупі виробльајуть јіх на 340,000 карб. і частину посилајуть навіть за кордон.

Бавольньаних прьаділень і ткалень, т. ј. тих, котрі најголовнішчі в Англіјі ј дејаких губернијах Московшчини, на Украјіні здајетьсьа шче овсім не маје.

Ми навмисне отложили на кінець один машинниј здобуток, розвиток котрого на Украјіні шче дуже малиј, але без котрого ніколи ні в јакіј стороні не можеть бути гарного зросту хвабричноји праці. Це здобуток заліза, јого виробка ј будованьньа різних машин, конче потрібних дльа кожного великого хвабричного здобутку, дльа гарного хліборобського господарства ј на решті дльа впорьадкованьньа хвабрик, шчо будујуть нові машини.

Досі добувајетьсьа на Украјіні заліза дуже трохи, але не затим шчоб залізноји руди в нас браковало. В Донецькому крьажу јесть непорушениј скарб залізноји руди, котриј вистачив би навіть дльа такего широкого здобутку заліза, јакиј напр. тепер јесть в Бельгіји. [1]) Тим часом в Катеринославшчині јесть тілько три заводи, з котрих один, Луганськиј, обробльав досі чавун, привезениј з Уралу, другиј, Петровськиј не вдавсь і замість јого тепер упорьдковано Лисичанськиј, на котрім справді виробльајетьсьа де шчо чавуна. Третіј завод Јуза на річці Кальміусі, котриј післьа довгого непорьадку, боротьби з робітниками ј т. д., теж почав добувати чавун із власноји залізноји руди. [2])

Де в јаких із західних губерниј, між іншими на Волині, знаходьать залізну руду особливо в болотах і перероблујуть јеји на чавун, або залізо в невеличких грубках. Це залізо служить дльа виробки дрібного струменту дльа крестьанского господарства.

Јакиј малиј здобуток заліза на Украјіні, видно із того, шчо коли в 1871 році в Россіји в загалі добуто заліза:

---

1) *Де Ліврон*, l. c., стр. 107.

[2]) На ціх заводах најтьажчу працьу, *пудльованьньа*, т. ј. переробку чавуна в залізо, вже через 6 місьаців післьа впорьадкованьньа заводів, робили Украјінці најбільш із села Каменниј Брод. (Фелькнер, l. c., стр. 61). Між тим навіть *Крезо*, післьа ста років здобутку, виписује шче з Англіји частину робітників *пудльарів*.

Так само мені довелось бачити, јак наші прості мужики за кілько тижнів привчались бути машиністами більа парових молотилок.

	Пудів заліза.	Чавуна пудів.	Сталі пудів.
	15,506,413	21,932,989	442,241
В Волинськіј . . .	5,434	55,848	?
„ Катеринославськіј.	14,469	65,444	?

Заводи дльа виробки різних залізних річеј на Украјіні јесть шче најбільш в Херсоншчині, в Таврическіј і Харьківскіј губернијах. Невеличкі оружејні јесть в Кијіві. В Полісьсьу, в Кијівськіј і Волинскіј губерніјі јесть 14 невеличких заводів, шчо виробльајуть залізо ј чавун, на котрих в купі більа 100 робітників. Залізо це перероблајетьсьа на дрібниј струмент в Житомирськім повіті.

Чавунно ј мідполітејних заводів, рівньајучи до такого нікчемного здобутку металлу, на Украјіні шче јесть доволі, хоча дльа потреби сторони в машинах і занадто трохи. Јак залізо, так і готові машини досі привозьать перше најбільш з Уралу ј Бельгіјі, а машини із Англіјі ј Німеччини.

В Одессі јесть 5 чавунно-літејних і машинних хвабрик з загальним здобутком більа 1,500,000. Најголовнішчі з ціх хвабрик: Белліно-Фендрів зајмаје 500 робітників і даје обороту на 400,000 карб., Русскаго Обчества параходства ј торговлі, мајстерскі при залізниці: більш 400 робіт. в 1874 році на 959,700 карб.

	Чавунно і мідполітејних заводів.	Робітників.	Здобуток. карб.
В Кијівськіј губ. .	7	501	351,591
„ Волинськіј „ . .	5	281	183,600
„ Подольськіј „ . .	7	91	29,524

Окрім того јесть невеличкі машинні хвабрики в Городишчі, Смілиј, Білиј Церкві ј Кијіві, в Славуті і в Подольськіј губерніјі.

VII.

Конечні думки.

В початку оцеjі нашоjі розмови ми завдали собі деjакі питаньньа і, шчоб мігти хоч частиноjу дати на jіх відповідь, ми коротко розібрали впорьадкованьньа праці льудскоjі в загалі j на Украjіні в осібності. Усьуде ми наjбільше звертали увагу на житьтьа льудеj, шчо працьуjуть багато j тьажко, jак би ті льуде в різні часи не звались: невільниками, кріпостними, робітниками. Ми бачили в усі часи громадського житьтьа, окрім хіба в наjперші початки хліборобских громад, про котрі ми занадто мало знаjемо, шчо, поруч з ціми льудьми чорноjі роботи, живуть другі льуде, багаті j вільні от тьажкоjі праці. Хто б вони не були, чи властивці невільників в старому Римі, чи плантаторі в Американських штатах, чи пани над сотньами j тисьачами кріпаків, чи на решті просто хазьаjни над великими мануфактурами j хвабриками, всі вони користуjутьсьа чужоjу працеjу, всі вони живуть і багатіjуть не здобутками власних рук своjіх.

Розбираjучи різні впорьадкованьньа праці по одному, ми бачили, шчо невільників содержали тілько затим, шчо jіх працьа давала більшиj здобуток, ніж було потрібно длъа піддержки житьтьа j спосібності працьувати в невільників. Тоj лишок здобутку *дурно* отбиравсьа хозьаjнами в своjу користь і давав jім міжливость не працьувати самим, бути вільними увесь свіj вік, ходити на польуваньньа, на віjну, заполоньати нових невільників, на решті теж діjти доволі високого розвитку в науці, поезіjі j інших умілостьах, jак то ми бачимо особливо у старочасних Греків.

Середневікове, та j нове панство, так само жило тим

злишком, котриј працьа крепаків давала післьа задовольненьньа најнеобхіднішчих потріб робітників. Јак би кріпостні не виробльали здобутків більше, ніж потрібльали, то певно нічим було б годувати панів, попів і інших не робочих льудеј і ті льуде конче не могли б істновати на світі, так само јак би не було ні невільників, ні јіхніх хазьајнів, јак би невільники самі потрібльали *увесь здобуток* своји праці.

Переходьачи далі до ремесла, ми бачимо, шчо поки чоловік робить сам один і поки здобутками своји праці задовольньаје своји потріби, він ніколи не стане дуже багатим і ніколи не мігтиме *дурно жити* т. ј. задовольньати своји потріби, не працьујучи. Але јак тілько хазьајін-ремесник најме хоч одного робітника, хоч підмајстра, хоч ученика, то зараз він користујетьсьа частиноју јого здобутку. Він не пријмаје до себе товариша самостијного, шчоб з ним робити вкупі, — бо так працьа јде спорнішче, — і післьа ділити здобуток рівноправно. Ні, він пријмаје робітника, котрому платить за роботу менше, ніж варт здобуток јого роботи. Тој злишок він бере собі, хоч затим шчоб полекшати своју власну працьу, хоч дльа того, шчоб збирати гроші, т. ј. покласти основу капіталу. Знов ми бачимо, шчо багатство або міжливость спочинку дльа ремесника-хазьајіна мајуть тілько одну основу міжливу: неправдиве загарбаньньа частини здобутку праці другого чоловіка, робітника, најмита. Ми знов бачимо, шчо чоловік не можеть бути багатим, або навіть прожити, лежачи на боці, јак тільки користујучись чужоју працеју, јак відбирајучи от іншого чоловіка јаке добро: хліб, гроші або іншиј товар, котрі цілком повинни б іти на задовольненьньа јого власних потріб.

Чим далі јде поділ праці, чим більш робота із особистоји стаје громадскоју, чим більш робітників робльать вкупі, одним словом, чим далі ремесло переходить у мануфактуру, тим більш хазьајін-мајстер кидаје сам працьу. З початку він шче догльадаје за робітниками,

але швидко најмаје пригіншчиків, прикашчиків, писарів, бухгалтерів, управльајушчих і т. д. на своје місто. Ні сам хазьајін, ні всьа цьа орава неробочих льудеј нічого не здобувајуть, але всі вони живуть крашче от робітників і працьа јіхньа далеко лекша. Вони усі живуть з доходів мануфактури. А шчо таке ті доходи? Не шчо інше, јак тој злишок вартості здобутку праці робітників по над заробочоју платоју, котру вони добувајуть. Јак би робітники за своју працьу діставали повну јеји вартість, то не було б нашчо ні самому хазьајіну бенкетовати, ні тих нікчемних догльадчиків содержати ј навіть, коли б вони схотіли на світі жити, то мусіли б пристати до јакоји праці ј задовольньати јеји здобутком всі своји потріби.

Коли настали машини ј коли здобуток льудскоји праці от того дуже виріс, хазьајіни хвабрик почали надіјатись, шчо јім можна буде обіјтись з дуже малим числом робітників і усе ж мати велякі доходи, не наче б то не із льудскоји праці, а от машин. Јак ми справді бачили, одна частина цього рахунку правдива. Машини, з меншим числом робітників, дајуть більшиј здобуток, а остатні робітники стајуть непотрібні ј хоч вмирајуть з голоду, јак Ірландці в сорокових роках теперешнього столітьа, або індуські ткачі, або, подібно англіјським бувшим дрібним ремесникам і сельанам, присилувані најматись в прислугу, т. ј. трохи не в невільники, за нікчемну плату. Усі ці льуде тепер непотрібні на світі, бо капіталісти навчились іншим робом здобувати все багатство дльа јіх потрібне; јім вже нема куди дівати тих самих робітників, котрими вони користувались досі; јім не треба шчоб у робітників нарождались діти. Нема робітникам роботи ні в јакім користнім здобутку, нехај вмирајуть з голоду, а коли хотьать жити, то нехај вальајутьсьа в ногах у капіталістів, прохајучи, шчоб вони дозволили јім прислугувати собі, зробитись јіхніми лакејами, горнишними, коньухами ј т. д.

Тим часом одначе хвабріканти дуже помильајутьсьа, коли вони думајуть, шчо машини самі по собі дајуть јім хоч крихту з усіх јіхніх баришів величезних. Нехај би згинули не одні ті робітники, котрі јім стали непотрібні, котрих јім шче нема до чого приложити, а шче ј ті, шчо працьујуть тепер більа јіхніх хвабрик, копалень та залізниць, то зараз би капіталісти побачили, шчо все јіх упорьадкованьньа, вкупі взьате, не можеть прохарчувати јіх і одного дньа без льудскоји праці. Без робітників капіталістам пријшлось би вибирати одну з двох річеј: хоч вмерти з голоду серед паровиків, колес і верстатів на својіх заводах, хоч самим стати робітниками. Це ј не диво, бо ј при машиннім здобутку, правдивиј, користниј здобуток, даје тілько сама льудська працьа. Тілько даје вона јого далеко більше; вартість јого в більше число разів росте по над вартістьу заробочоји плати робітника; капіталіст *дурно* користујетьсьа в кілько разів більшим злишком здобутку, проти вартості праці, в такіј мірі, шчо працьа меншого числа льудеј задовольньаје потріби в такім великім числі річеј, шчо остатніх робітників працьу нема до чого користно ј приложити, ј через те вони зостајутьсьа без заробітку. Одно лихо піддержује друге. Чим більшу частину здобутку *својіх робітників* бере собі капіталіст *дурно*, тим більша частина *робітників в загалі* рішајутьсьа свого заробітка. Таким робом ми добре розуміјемо, шчо недольа робітників, при великім машиннім здобутку, починајетьсьа не з іншого корінья, шчо ј при неволі, кріпацтві, ремеслі ј мануфактурі. Корінь цеји недолі раз у раз тој самиј: Робітник не користујетьсьа *усім здобутком* своји праці; частину того здобутку одбираје у јого хтось другиј, хоч силоју, хоч через нужду та бідність робітника. Кажуть, шчо робітник вільниј најматись або не најматись, але забувајуть, шчо не наньньавшись, робітник і сімја јого не мајуть чим оберегтись от голодноји смерті. Працьа робітника стала товаром, котриј він при-

силуваниј продавати ј при тому раз у раз нижче јеји вартості, бо працьу льудську купльајуть не так јак хліб, або одежу, шчоб задовольнити безпосередну потрібу, але тілько в надіјі хоч забагатіти з тоји праці, хоч самому втікти од роботи. От через шчо безпремінно, продајучи своју роботу, чоловік за неји дістаје менш, ніж вона варта, ніж коштује увесь јеји здобуток, а заміньајучи собоју окрім того другого чоловіка, котриј спочиваје, він покладаје на себе злишок праці против тоји, котра б пријшлась на јого дольу, јак би всі льуде працьували.

Јак же ж, запитајете, вијти з цього лиха? Теперечка, вже знајучи корінь јого, не так важко показати хоч загальниј напрьамок, в котрім робітникам треба пильнувати, шчо б добути собі вольу от капіталу ј льудске житьтьа. Всігдашниј корінь јіхнього лихого стану один і тој же: *хтось отбираје от робітників більшу або меншу частину загального здобутку јіхньоји праці*, хоч пан, хоч казна, хоч хазьајін або хвабрикант, купець і т. д. Коли корінь лиха звісниј, то најпершим робом треба знічтожити тој корінь і тоді само лихо згине. *Треба, шчоб робітники мали в својім власнім роспорьадку ввесь здобуток својеји праці.*

Через шчо ж вони јого тепер не мајуть? Јаким робом вони могли б јого мати? Коли робітник сам один, својім власним струментом працьује самостіјно над јаким ремеслом і продаје сам здобуток својеји праці ј нікому зате нічого не платить, то він конче дістаје ввесь здобуток својеји праці. Коли мужик на својім власнім шматку грунту посіјеть хліб, збереть јого, вимолотить і продасть, то певно ј він матиме ввесь здобуток својеји роботи. Але чи можеть так бути, шчоб *усьа земльа* була поділена на дрібні більш-менш шматочки, з особними мужицькими господарствами? Чи можеть так бути, шчоб усі не-мужики були дрібними, самостіјними хазьајнами без најмитів і учнів? Можемо відмовити допевна, шчо хоч би такиј порьадок коли ј запровадивсьа, то він

не міг би вдержатись на довго. Через шчо, ми вже бачили. Дрібниј хазьајін хлібороб не можеть витримувати боротьбу проти трохи більшого, котриј матиме більше виносів, більше худоби, котриј на решті приложить машини до хліборобства. Цеј здобуватиме більш хліба з меншоју працеју, цеј продаватиме јого на базарі дешевше, на решті одібје покупачів от своjіх сусідів, ті позавинувачујутьсьа, не могучи жити з свого дуже дрібного господарства, нарешті присилувані будуть заставити або продати своjі власні грунти ј, шчоб не вмерти з голоду, поступити в најмити, може, до того самого багатирьа, котриј рішив јіх власного мајетку. Так само ј у ремеслі: Знајдетьсьа між дрібними ремесниками такиј, шчо мігтиметь робити трохи швидче, або більше шчо дньа, ніж другі, або придасть крашчиј, новиј спосіб роботі, або впорьадкује јаку нову машину: зараз јого товар прејавитьсьа дешевшим на базарі; сусіди не мігтимуть іти за ним слідом, јого здобуток усе ростиме, він упорьадкује мануфактуру, потім хвабрику; при помічі великого поділу праці ј машинноjі роботи почне продавати свіј товар двічі, тричі дешевше от простих дрібних ремесників, таким робом розорить јіх і присилује покинути самостіјниј здобуток і поступити најмитами на јого, або на јаку іншу хвабрику. Таким робом, јак би правдиво не впорьадкувати з разу осібну хліборобську ј ремесницьку працьу, поки бариш кожного робітника лічитиметьсьа осібно, поки буде боротьба господарська між льудьми, доти, в кінці кінців, зведетьсьа завше на те, шчо один чоловік користуватиметьсьа здобутком праці другого.

Цьому лиху можна пособити тілько одним способом. Мало знічтожити користуваньньа одного чоловіка працеју другого. Треба так упорьадковати працьу льудеј, шчоб навіть таке користованьньа ј наступити не могло. Поки буде боротьба між осібними льудьми чи сімјами, поки будуть господарства ј здобутки належати осібним

льудьам, доти не можеть буть правди на світі. Один тілько јесть спосіб знічтожити боротьбу між льудьми, це звјазати користь усіх льудеј до купи. Коли здобуток хлібом, худобоју ј іншим добром належатиме рівно всім льудьам, котрі працьували над јого здобуваньньам, тоді ніколи один чоловік не покористујетьсьа працеју другого. Так само ј при всіх здобутках ремесницьких, мануфактурних, хвабричних.

Через те ми бажајемо такого впорьадкуваньньа праці: Земльа повинна належати до громад льудеј, котрі на ній працьујуть, так само јак і струменти, машини, будинки потрібні дльа хліборобства. Тілько громада льудеј вкупі можеть упорьадкувати гарне, велике, машинне хліборобство, најкористнішје по здобутку ј најлекше по довжині ј тьажкості праці.

Так само всі ремесницькі мајстерські, мануфактури, хвабрики повинни належати до громад тих робітників, котрі на јіх працьујуть; бо тілько таким робом минетьсьа боротьба між осібними здобувательами, тілько таким робом полекшаньньа праці через машини ј користь от јіх випаде на дольу всіх льудеј, замість того, шчоб рішати велику часть јіх останьнього заробітку. Кожен працьујушчиј чоловік повинен мати вільниј доступ, на рівних з усіма правах, в громаду такоји праці, до јакоји він маје најбільш прихильності, або навіть і до кількох громад, коли він бажатиме працьувати різну роботу. [1])

Між громадами робітників по різним сторонам і різниј

---

[1]) Коли б нас хто запитав, чи хочемо ми скасувати дрібні мужицькі хліборобські господарства, де хазјајін робить сам без најмитів і такі самі дрібні ремесницькі господарства, то скажемо: в таких самостіјних господарствах, хоч і осібних, ми великого лиха не бачимо, бо в јіх нема гіршоји неправди: користуваньньа чужоју працеју.

Усі ж господарства, јак хліборобські, так ремесницькі, мануфактурні ј хвабричні, на котрих јесть хоч один најмит, мусьать бути повернуті в громадські.

Думајемо теж, шчо дрібні особисті хазјајства не дуже довго вдержатьсьа поруч з громадськими.

праці повинни встановитись загальні відносини, мајучі метоју таке впорьадкованьньа праці в цілі стороні, або ј в усіх сторонах, шчо пристануть до цього громадського порьадку, котре б було најкористнішим по величині здобутку, по рівності јого розпростору між усіма громадами ј в тој же час по легкості праці дльа громадьан-робітників. Про це впорьадкованьньа громадівського господарства сподівајемось поговорити іншиј раз.

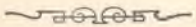

ЗАГОЛОВКИ.

I. Початок праці ј громадського житьтьа . . . 3
II. Ремесло в часи неволі, кріпацтва ј цехів . . 24
III. Працьа ј капітал 44
IV. Ремесла на Украјіні 65
V. Поділ праці ј мануфактура на Украјіні. . . 86
VI. Машини ј хвабрики на Украјіні 100
VII. Конечні думки 140

рьадчика. (Хиба россійскої і українськоі печати про мужицьке житьтьа); Т. Г. Шевченко і його думки про громадське житьтьа, С—а.; Увагн впорьадчика; Шевченко українофіли і соціалізм І, II, III. М. Драгоманова; Кілька слів про І. М. Кокальского, Е. Ч. Грунт, книжка та «прелятствія.» (Листи і уваги впорьадчика про жовини на Україні); Спомин померлого товаришча, Зуку-Кодчеву, М. Д.; Вільнеі земськиі рух в Чернигівщині; Геройська самооборона соціалістів в Кییві. М. Д.; Кингарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Окцітаніі. Польськиі демократ про українство і соціалізм. Українське письменство в «Исторіи славянскихъ литературъ» Пыпина и Спасовича. М. Д.; Одповіді і замітки: Українська «Громада» і «національнирогаціе соціалізма» по V т. «Впереда.» Де-нечо про львівських народовців і соціалізм в Галичині. (З поводу брехні «Руского Слова» і «Газети школьноі»). З університетського житьтьа в Кییві. (Помилка брошури «Мартовское движеніе студентовъ Кіевскаго университета в 1878 г.» Брехньа генерала Антоновича). Ми і «Набатъ.» (Чому і як ми говоримо про «Набатъ.» Д. Молчановъ-Другъ в редакціі «органа русскихъ революціонеровъ.» Примір набатськоі нісенітниці. Добролюбов і Пирогов. Остатньа рала «Набату»). М. Драгоманова: На увагу товаришчам і земльакам українськоі і польськоі мови. Впорьадчика «Громади»; Прилога. Отчетъ кассы «Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи въ Женевѣ,» съ мая 1878 по январь 1879 г. Женева. Печатньа «Громади», 1879. 6 фр.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

Про багатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земльа стала не наша. Лиській. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як де земли упорядкована і як би слід йіі держати. Лиській. 1877. 80 с.

Ukraino. (M. Dragomanov). Movimento litterario Ruteno in Russia e Gallicia. Firence. 1873. Loecher. 1 fr.

Літературa россійска, великорусска, украинска и галицка. Українець. (М. Драгоманова). Львів. 1874.

Галицько-руське письменство. Його ж. Львів. 1876. 12 кр. ав.

По вопросу о малорусской литературѣ. (Панславизмъ, панруссизмъ и панмалоруссизмъ). М. Драгоманова. Вѣна. 1876. 80 кр.

Турки внутренніе и внѣшніе. Его же. Женева. 1876. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Его же. Женева. 1877. 1 фр.

Народні школи на Україні серед житьтьа і письменства в Россіі з виданьньа «Громади». Його ж. Женева. 1877. 3 фр.

Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. соціалистовъ. Его же. Женева. 1877. 25 с.

До чего довоевались? Его же. Женева. 1878. 50 с.

За что старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышле[illegible] Трепова). Его же. Женева. 1878. 50 с.

Реформы и революція. Н. Жуковскаго. Женева. 1878. 50 с.

La littérature Oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Raport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 fr.

Письмо В. Г. Бѣлинскаго къ Н. В. Гоголю съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева. 1880. 1 фр.

Соловья баснями не кормятъ. Письмо къ генералу Лорису-Меликову. М. Драгоманова. Женева. 1880. 25 с.

Было бы болото, а черти будутъ. М. Драгоманова. Женева. 1880. 50 с.

Терроризмъ и Свобода, Муравья и Корона. Отвѣтъ на отвѣтъ «Голоса». М. Драгоманова. Женева. 1880. 50 с.

Кобзарь Тараса Шевченка. Частина перша. Женева 1878. 1 ф.

Записки южно-русскаго соціалиста. Выпускъ первый. Женева. 1877. 1 ф.

Житьтьа ј здоровја льудеј на Украјіні. Зложив С. Подолинськиј. 1879. 3 ф.

Иван-Народольубець. Повість. Женева. 1879. 1 ф.

Хиба ревуть воли, јак јасла повні? Роман з народнього житьтьа. М. Мирного та І. Білика. 1880. 6 ф.

ГРОМАДСЬКИЈ ДРУГ, місячник літературниј і політичниј, ред. М. Павлик. № 1. Львів 1878. 50 кр.

ГРОМАДСЬКИЈ ДРУГ, № 2. 50 кр.

ДЗВІН, галицько-украјінська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 3 ј 4 №№ «Громадського Друга»). Львів. 1878. 80 кр.

МОЛОТ, галицько-украјінська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 5, 6 ј 7 №№ «Громадського Друга»). Львів. 1878. 1 г. 20 кр.

Украјінськиј Гетьман Богдан Хмельницькиј і Козаччина, Ів. Левіцького. Заходом М. Павлика. Львів. 1878. 60 кр.

Нова віра на Украјіні. Видав М. Ткаченко. Львів 1878. 8 кр.

Война за волю. Оповідання Г. Успенского. Львів, 1878. 8 кр.

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА. Львів. 1879.

Книжка І. Повѣсти Еркмана Шатріана, переклавъ Романъ Розмаринъ. Ціна 15 кр.

Книжка II. Література Українська, проскрібована рядом російським. М. Драгоманова, з французського. 10 кр.

Книжка III. Відки і јак взялися льудо на землі, Ериста Геккеля, переклав Іван Франко з німецького 10 кр.

Книжка IV. Каін, містерија в трьох дїјах, Гордона Байрона, переклав Іван Франко. 20 кр.

Книжка V. Думи і пісні најзнатнїјших европејських поетів. Вибрав і видав Іван Франко. 10 кр.

Книжка VI. Пволи. Митра Ів. Пісарева, переклав з російського Василь Польськиј. 10 кр.

Книжка VII. Власність земнова і јеј історіја, Емільа де Льавльє, переклав Іван Франко. 10 кр.

Книжка VIII. Добоба, Емільа Золя, з французського перевела Ольга Рошкевич. Частка І і II; в додатку «Хутірчане», ескіз Емільа Золя. 20 кр.

Книжка IX. Бількадна, Томаса Генрі Гекслі, переклав Іван Франко. 10 кр.

Книжка X. Значіню авторітету в вихованю, Н. А. Доброльубова, переклав з російського Евгеній Олесницькиј.

Книжка 11. Сільска обшчина в Россіїі, Емільа де Льавльє, з німецького обробив Карлиа Біхера. 10 кр.

Книжка 12. Добоба. Емільа Золя, с французського перевела Ольга Рошкевич. Частка III. 15 кр.

Книжка 13. Суспільно-політичні сторонництва в Німеччині, Гаиса Шельз з німецького переволт І. М. і І. Ф. 20 кр.

15,00

K891571

891571